

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

СТУДІЇ З ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

Загальні замітки,

котрі читач може проминути, як би вони здали ся западто теоретичними, і вернути ся до них по прочитанню дальших розділів.

XVI вік має дуже велике значінне і визначний інтерес в нашій історії. Він не тільки стоїть на порозі старої і нової України, що в другій половині XVI і XVII в. живе інтересами й ідеями, які в значній мірі не пережили ся й досі, не стратили свого живого, гострого значіння в різних сторонах українського життя й по нинішній день. Не тільки зазначений він великими, епохальними подіями, які на цілі віки дали напрям і закреску дальшому розвоєви життя, — як прилученне українських земель до Польщі в 1569 р., в сфері життя політичного; як сформованне козачини — в сфері політично-суспільній; як упадок натурального господарства, розвій вивозу продуктів сільського хозяйства й незвичайний зріст рільної (хліборобської) господарки — в сфері економічній, а в звязку з тим — незвичайний розвій панщини й експлоатації трудящих мас поміщицькою, шляхетською верствою — в сфері суспільній; нарешті в сфері культурно-національній — переведенне церковної унії, розповсюдненне західньої культури в польській одежі серед вищих верств української суспільности, швидке винародовленне їх і як реакція тому всьому, — горячі, нервові заходи серед українського громадянства коло того, щоб противставити католицькій вірі та латинсько-польській культурі й освіті — свою, національну, оперту на традиції православній, на стихії українській та білоруській, а з тим — небувалий перед тим культурний і освітний рух і незвичайний зріст національної свідомости. Крім того всього — XVI вік має ще свій спеціальний інтерес, що залежить уже не від подій, а від стану наших відомостей про них, про тодішнє жите і його еволюцію й притягає до нього особливу увагу дослідника.

Попередні століття всі дуже бідні історичним матеріалом. Приходить ся брати все, що дають наші джерела, силкувати ся використати все, що може з якогось боку освітлити сучасне жите, — хоч би було то дрібне, менш цікаве і цінне тільки

тому, що заповняючи якусь маленьку прогалину, воно може нам допомогти відтворити в нашій уяві образ тодішнього життя в його суцільности. З дрібних натяків, маловажних подробиць, з наведень, даних іншими сторонами життя, приходиться ся не раз майже в цілості викомбінувати обставини, еволюцію таких многоважних сторін життя, які в нормальних обставинах повинні-б служити вихідними точками для наших студій над еволюцією тодішнього життя. От як наприклад обставини економічні, про які не тільки в X—XII, а навіть в XIII—XIV вв. ми можемо сказати дещо тільки на основі наведень, аналогій, деяких пізніших пережитків та дрібних натяків, замість того, аби пожити факти з сеї сфери основою студій над життям культурним і суспільно-політичним. Навіть XV вік, — не вважаючи що для західньої України з сього століття маємо вже судові записки (протоколи), велике число осадчих привилеїв й інші дорогоцінні матеріали, він все ще не може дати відповіді на питання дослідника що до багатьох основних підстав тодішніх відносин. Аж в XVI в. матеріал стає на стільки багатий, що ми можемо вибрати з нього що нам потрібне, що важне для слідження еволюції економічних, суспільних, культурних відносин. Можемо ставити питання й діставати на них відповіді.

Так наприклад в сфері економічних відносин. Для XI—XIV віків, як я вже сказав, з джерел, з фактів, з помічень з сфери історично-культурної або історично-правничої (юридичної) ледви можемо видавити деякі найзагальніші натяки та наведення що до розвою економічних обставин, і тільки гіпотетично, здогадами, можемо говорити про впливи, які мали зміни в економічних обставинах на розвій культурний, на суспільно-політичну еволюцію. XV вік дає більше, але тільки при світлі багатших, повніших звісток XVI віку можемо пов'язувати ті переважно відокремлені, розбиті вказівки, які дають нам матеріали XV віка. Аж у XVI в. набігає стільки матеріалу, що він не тільки дає можливість розглянути ся в тодішнім розвою економічних відносин, але освітлює ретроспективним світлом і попередні стадії економічного процесу. Поруч багатого судового матеріалу, всякого рода грамот, осадчих привилеїв і т. и., з'являють ся й ростуть такі многоважні категорії матеріалу, як інвентарі приватних і королівських маєтностей, що описують доходи сих маєтностей, їх господарство, податки людности; люстрації коро-

лівщин — ще багатші всякими подробицями про організацію господарства, економічний стан селянства й його оподаткування; поборові реєстри державних податків — з господарських ґрунтів (подимне), з міської людности (шос), з різних промислів і ремесл; записки митних комор, що дають нам образи товарового обміну, вивозу й довозу; торговельні контракти місцевих і заграничних купців; правила і такси товарів та виробів для купців і ремісників, і т. д.

В світлі сих матеріалів вирисовується й виявляється перед нашими очима многоважний економічний процес, на тлі якого розвиваються тодішні економічно-суспільні відносини — перехід центра ваги економічного й суспільного життя з города-міста на село, на панський двір-філварок і панщинне хазяйство.

В старих, київських часах центром і огнищем економічного і суспільно-політичного життя був город. Міська громада, а ліпше сказати — міський патриціат, що стояв на чолі її, багаті бояре-купці і промисловці, задавали тон суспільному й політичному життю. На системі городів оперла ся організація Київської держави; інтереси торгівлі й промислу, передовсім торгівлі вивозової й перевозової (транзитної) послужили провідним мотивом сеї організації й її дальшого розвитку. Держава, її право й власть стояла на услугах інтересам міського життя, того міського патриціата, що в тіснім союзі з княжою властю править всею державою*). Але в XI, ще більше в XII і XIII українська торгівля переживає тяжкі часи. Міське життя взагалі упадає. З городів українського Подніпров'я, що були огнищем українського політичного і культурного життя в X—XI віках, багаті патриції-капіталісти подають ся до городів Західної України та на Північ, а безперечно також ідуть на село. Бо розвій хліборобської культури і великого сільського господарства ішов паралельно з упадком міст, промислу й торгівлі. Тіж обставини, що впливали на упадок міського промислу й торгівлі, впливали на збільшення елементів несвобідних або економічно залежних серед сучасної суспільности; розвивала ся праця кріпацька, невольнича й давала можливість розвивати в ширших розмірах господарство сільське, підіймала вартість земельної власности, оживляючи мертву й безвартісну землю живим людським інвентарем. Коли західня Україна, де

*) Ширше про се в I і III т. Історії України-Руси.

зібрало ся тодішнє українське жите, переходить під впливи польського права — Галичина з Поділем і Холмщиною в другій половині XIV в., Волинь пізнійше і не так безпосередно, — сей процес упадку міста й зросту сільського господарства та його значіння розвиваєть ся ще скоршим темпом. Міста організовано на німецькім праві і виключено з загального устрою землі; введено до них також і багато чужих, німецьких колоністів, і через те вони стали ще більше чужими землі, та стратили майже всякі звязки з нею й впливи на її розвій і порядкуванне. Український елемент відтиснено майже вповні від міського життя, від торгівлі й промислу, від управи міської. Але й ті ніби то привілеговані міські німецько-польські елементи, що відтиснули елемент український, не можуть розвинути ся через ту виключність, у якій опинили ся міські громади, через завистну конкуренцію шляхетської верстви та всякі обмеження й труднощі, якими обставляє міський промисел і торгівлю шляхетське законодавство. Після того як міста стратили всяку участь і вплив в земській управі і в державному житю, забирає шляхта в свої руки законодавство й управу держави та представляючи собою інтереси панського сільського господарства, пильнує виробити можливо легкі, привілеговані умовини для свого господарства, для вивозу його продуктів та довозу всього потрібного для панського ужитку. Розвій вивозу сільських продуктів в другій половині XVI в. загострює шляхетські апетити в сїм напрямі, і шляхта відтирає міську людність від заграничної торгівлі та підриває до решти міську торгівлю своєю конкуренцією. Міська людність, обпугана й без того сїгею всяких ограничень, скована дрібною середньовічною регламентацією, никне все більше й більше*). Упало ремесло, майже зникла торгівля. Міста бідніють страшенно, міська людність маліє замість зростати**), і заповняє міста людність жидівська, напливаючи з Німеччини: більше витривала, невибаглива, при звичаєна до всяких утисків і обмежень, вона ліпше приладжуєть ся до неможливих обставин міського життя, сотворених польським режімом, і в свої руки захоплює бідні останки промислу й торгівлі, відсуваючи не тільки український, а й привілегований польський елемент. Весь актив торговельного

*) Ширше в т. V Історії України-Руси.

**) Порівнянне податкових реєстрів з часів Баторія і з 1650-х рр. привело до таких результатів (що правда, тільки приблизних): в Кра-

баланса земель Польської корони лежить в вивозі сирових продуктів, і майже весь він покривається довозом заграничних фабрикатів та заграничних предметів роскоші для панського вжитку. Власники предметів вивозу — пани-шляхта в свої руки збирають весь дохід краю, представляють не тільки політичну, але й економічну, а в дальших наслідках — культурну силу краю. Дуже не велику, але одну. Бо зубожене, позбавлене не тільки політичних, а й економічних сил і засобів, міщанство не може грати ніякої культурної ролі. Зникла всяка можливість вироблення культурно й економічно сильного третього стану. Лишається тільки шляхецький Молох, як єдина політична, економічна й культурна сила.

З тим матеріалом в руках, який дають нам джерела XVI віка, ми можемо представити собі, на основі тих пережитків, які держалися місцями дуже сильно навіть в 2-ій пол. XVI в., образ натурального хазайства, його форм і практик. Потім, освітлюючи ретроспективним світлом XVI віка розрознені згадки XV в., можемо слідити, як починаючи уже з XV віка поволі вдирається в се нерухливе, консервативне господарське життя західноєвропейський попит на сирові продукти цього господарства, та які пертурбації робить в ній. Попит іде головню на худобу, товари лісові (дерево, попіл, смолу), далі на збіжжя. Під впливом попиту на збіжжя розвивається панське рільне господарство, розширюються і множаться панські фільварки, збільшуються панщинні обов'язки. Під впливом запотрібовання товарів лісових шляхта кидається нищити ліси королівщин, випрошує порожні або слабо залюднені українські простори, де ще не було ким вести фільваркову господарку, не було з кого брати чиншів і данин, але можна було робити попіл, курити смолу, гнати дьоготь. Незвичайний зріст панщинних обов'язків в Західній Україні з кінцем XVI в. починає однак гнати в се напів порожні або й зовсім безлюдні простори маси української робучої людности, й за ними, як ловці за звірем, спішить шляхта, випрошуючи привилеї на маєтності, викупаючи права від давніх власників, закладаючи фільварки, помалу вправляючи в панщинне ярмо сих іскателів свободи. На

ківським воеводстві в 1580-х рр. було коло 90 тис. міської людности, в 1660-х рр. 50 тис.; в Сеподмирським в 1580-х рр. 70 тис., в 1660-х рр. 40 тис.

цілім просторі українських земель, від Сяна до Сули, під впливом заграничного запотрібовання, розвивається погоня за панщиною працею, лови на чоловіка — робітника, кріпака. Використовується все, що може бути запряжене до панщиного плуга, що може збільшити суму продуктів, які можуть бути продані на Гданськім ринку, замінені в монету або західні продукти панського ужитку й роскоші. І доводять ся до незвичайного напруження й вигострення відносин між робучою масою й верствою привілегованих панів-експльоаторів, а сей контраст загострюється ще тим, що він лучить ся і поглиблюється контрастом національним і релігійним.

Небувалий приплив грошей, завдяки сьому розвою експорту шляхетських товарів, викликає небувалий зріст культурного життя серед шляхетської верстви. Те що давніше було приступне тільки магнатам, завдяки сьому богацтву гроша стає приступним шляхетському загалови. Розвивається незвичайна роскош в житю, обиході, убранню, але де що дістається й на долю дійсно культурних сторін життя. Польська шляхта кінця XVI в. не тільки дістає зверхню політуру, але й своєю освітою, культурними інтересами підіймається ся значно над низьким шляхетським рівнем XV і першої половини XVI віка. Се жите, сей блеск, хоч як поверховний, неглибокий, впливає на вищі верстви української суспільности. Українське панство, виведене політичними і культурними подіями з своєї вікової інерції, з глибокого консерватизму, піддається чарам сього рухливого, блискучого польського шляхетського життя — тим більше що й йому нові економічні обставини давали можливість звонити золотом, іти на в заводи з польським панством в присвоєнню культурної зверхности. Введенне українських земель в склад польської держави мало в процесі польщення українського панства, розуміється, дуже велике значінне. Але в обставинах старого, малорухливого, консервативного і українського і польського життя не можна собі представити такого незвичайно швидкого процесу винародовлення, як перебуває його українське панство Волини й Київщини. Протягом одного покоління, на переломі XVI і XVII в., стало воно польським і католицьким. При українській народности зостали ся або виїмки-одиноці, або дрібні роди, яким брак достатків не давав можливости забагати вищої „культурности“. А що економічна політика шляхти, як я вже сказав, не лишила місця дня витворен-

ня економічно й культурно сильного „третього стану“, то український елемент зістав ся без всякої економічно сильного класа, без всякої вище-культурної верстви (не рахуючи купки православно духовенства, яке заціліло в Києві під ослоною козащини). І так зарисувала ся глибока антитеза елемента українського— православного, плебейсько-пролетарського, культурно низшого, польським елементом пригніченого, і елементу польського, католицького, паньського, привілегованого, що з висоти своєї економічної, політичної й культурної сили гордо дивив ся на елемент український і нехтував ним. І став неминучим конфлікт між ним.

Так глибоко входили економічні фактори в сферу відносин суспільних, політичних, культурних, національних. Розуміть ся вони не були одинокі. Було б великою помилкою піддати ся спокусі „упрощення“ історичного процесу й силкувати ся звести всю різноморідність і різносторонність його до впливу самих економічних причин. Така чисто династична подія, як шлюб Ягайла з Ядвігою, або така клерикальна інтрига як церковна унія мали на дальший розвій українського життя не менші може впливи як розвій фільваркового господарства. Сього, розуміть ся, не треба забувати. Але історія подій політичних, дипломатичних, церковних в нашій історії яко тако просліджена, бодай з дебільшого. А розвій економічних явищ, їх впливи й значінне в історії українського життя досі ледви зачіпав ся. І тому вони варті особливої уваги, особливо розроблення тепер. В отсих статях, опираючи ся на матеріалах XVI в. я хочу дати образ старого господарства, його розкладу під впливами заграничного вивозу й грошевого хазяйства, яке несли вони, і ті зміни в економічнім житю, які виникали під впливами сеї вивозової торгівлі.

Хазяйство попередніх віків: Полісе, Волинь, Подніпрове.

В старій Русі торг і вивіз продуктів місцевого господарства був дуже малий. Наоколо неї лежали краї, які жили більше менше в тих самих природних обставинах, більше менше в тій самій стадії економічного життя й не потребували ані дерева, ані збіжа, ані худоби, яке могли постачити українські землі. Тільки з полудня міг бути на се все попит: культурнійші й біднійші натуральними запасами природи краї Візантії й арабського каліфата потребували того, й ми знаємо, що в старинних часах

чорноморське побережжя постачало грецьким краям збіжжя, рибу, худобу, шкури, віск, мід, і т. и., і до каліфату вивозили між иньшим також дерево, шкури, мед, віск. Але в міру того як полудневі дороги ставали все небезпечніші під напливом кочевих орд і як никла та розбігала ся осела людність в степових краях, мусів слабувати торг такими продуктами українського господарства, як збіжжя худоба, дерево. В XI—XII вв. його майже не було: нема про нього звісток, і обставини були того рода, що не багато лишали місця такому торгови.

Як предмети дани й торгу заграничного (а з тим і внутрішнього) з продуктів господарства виступають тоді тільки мед, віск і „скора“ — шкури й футра, (головно дорогі футра); отже продукти пчільництва й ловецтва. Хліборобство служило підставою господарства: оподаткування „від сохи“ вже книжнику XI віка представляло ся старинною практикою. Але воно служило майже виключно для задоволення власної потреби, для прожитку. На північній і західній границі українських земель лежали краї, які задовольали свої потреби в збіжжю самі; тому вивіз хліба згадується лише в якихось надзвичайних випадках, коли в якимсь краю трапив ся голод. Так в 1279 Володимир Василькович, під час сильного голоду, на прошенне Ятвягів посилав до них хліб, „жито“, з Берестя „в лодях по Бугу с людьми с добрыми.“ Так століте пізнійше Ягайло на прошенне візантійського цїсаря вислав в 1415 р. транспорт збіжжя до чорноморського порту Качибей, звідки мали його забрати грецькі кораблі.

Подібні факти, розуміють ся, мусіли мати місце частійш в гору Дніпром і Бугом, і на полудне, в чорноморські порти дунайської й дністрової околиці вивіз збіжжя й деяких иньших господарських продуктів міг бути навіть до певної міри явищем звичайним. З другої половини XVI віка маємо традицію, що за часів Казимира Ягайловича (очевидно перед замкненнем Чорного моря Турками, то значить в середині XV в.) з Білгорода йшли транспорти подільської пшениці на море, аж до Кипра. Се можливо, і на потвердження сеї традиції можна б вказати деякі документальні звістки з тих часів. Але з того всього ніяк не можна робити здогадів про якийсь великий і довготривалий вивозовий торг. Надвишка в продукції чи збіжжя, чи иньших продуктів в українських землях мусіла бути звичайно: і подані факти показують, що на перший погляд з українських земель можна було зібрати

й вивезти за границю значні запаси збіжа. В спокійніших, ліпше загосподарених околицях господарство ставало все більше інтензивним, простір управної рілі все розширяв ся, збільшав ся, хліборобство в порівнянню з иньшими галузями господарства здобувало все більше значінне. Але воно вело ся для задоволення власної потреби, а не для торгу, не для вивозу. Наші джерела з XIV — XV в., не говорять про се безпосередно, але посередні вказівки, які з них можна витягнути, не лишають місця для сумніву.

Горачкове закладанне осад німецького права і переведенне на се право осадників давнійших, що захоплює польські землі в XIII в., а з кінцем XIV і в першій половині XV в. прокидаєть ся під польським режімом і в західній Україні, вводячи перші завязки грошового господарства, заразом служить незвичайно проречистим свідомством того, як мало ще цінили ся тоді робочі руки, як сильно ще панувало натуральне господарство, де продукти мали вартість лише споживчу (для свого ужитку), а не грошеву. Осадник німецького права був цінний тому, що він давав готові гроші, а не службу, не дань в господарських продуктах. Робочих рук було подостатком у тодішніх панів, так само й продуктів; але і сї продукти і та праця мали дуже малу грошеву вартість при слабім попиті на продукти сільського господарства. Тому так дуже цінили ся грошеві чинші, і для чиншового оподатковання реформували ся на німецький взір села права руського й польського.

Слабий попит на рільничі продукти й рільничу роботу дав себе відчутти також в істнованню численних категорій служебного селянства в XIV — XV в. (в західній Україні особливо в першій половині XV в., а в східній і в другій половині XV, і пізнійше — в XVI віці). Селяни сї за підданство сповняли тільки ріжні служби, але не давали дани в продуктах, не несли панщини. Були цілі села й осад ловецькі — ловців, осочників, бобровників, сокольників; цілі села пастуші — конюхів і конокормців; осад бортників і подлазників — що зберали й давали мед; не кажучи про службу ремісничі, або більше привілеговані. З становища пізнішого господарства, обчисленого на торг збіжем, на вивіз, як воно сформувало ся під кінець XVI в., звівши всі підданські обовязки до одного знаменника — як найвищої панщини, такі служебні піддані були абсурдом. Се було нечуване

марнотратство, безглузде марнованне підданських обов'язків, коли цілі села не мали иньшої роботи, як стерегти королівське стадо, об'їздити лошат, косити для них сіно, або пильнувати лісів і зьвіра в них, стерегти бобрових гнізд і ловити в свій час з них бобрів, і т. й.

Та се не була тільки марнотратність чи вибагливість короля чи вел. князя, що міг собі такі роскоші дозволити для своєї втіхи. Не було інтересу збільшати продукцію збіжа, поки на нього не було покупу. Тому інтересніше було дістати з підданської служби шкурку бобра чи куніці, чи відро меду, ніж міру збіжа.

Такі господарські практики наші джерела встигли захопити ще в досить живучій формі в ненарушеній новими впливами східній і північній Україні при кінці XV чи на початках XVI в., і вони безперечно характеризували в давніших часах (в XIV і першій половині XV віка) також і ліпше засиджені та загосподарені краї західньої України. Вони відкривають перед нами т. ск. хазайську льогіку давнішого господарства і дають досить повний образ того господарства; тому дуже інтересно приглянути ся ближже до них.

Так маємо досить докладні й ріжнородні звістки з самого початку XVI в., для Поліся волинського, в поріччю Припети (волость Ратенська і Ветельська), і бачимо, що там ще на початках XVI в. хліборобство не виходило зовсім за границі найтіснішого власного ужитку. На дві великі волости, що займали величезну територію, був оден невеличкий фільварок: в інвентарі значить ся посіяного хліба дев'ять колод озимого жита, чотири колоди пшениці, а запасу знайшло ся півтретя стога жита й останки стога пшениці. З селянських даней грошеву вартість, як показує обрахунок ревізора, мав тільки мед: все иньше, очевидно, йшло на удержання місцевого двора й старости з його помічниками. Навіть дохід з млинів не показаний — очевидно все, що приходило з млинів, споживало ся в цілости. З галузей власного господарства грошевий дохід несуть тільки стави. В селянськім оподаткованю головне місце займає мед, дальше — овес і сіно, та ріжні припаси до столу — давали курей, качок, сир, масло, яйця, кабана або ялівку від цілого села. Збіжа властиво (окрім вівса) майже не давано. За те давали льняне прядиво для бобровників — очевидно як матеріал для сітей, конопляне прядиво на сіти риболовні, личані „обори“ або „ужища“ на сіти зьвіроровні. І в обов'яз-

ках натуральних рільна робота не має великого значіння; в Ратенській волости, де був фільварок, селяне були обов'язані робити в нїм всі господарські роботи, і се при невеликих розмірах фільваркового господарства могло дати кілька, а найбільше — кілька-надцять день до року. В другій волости, де не було фільварка, селяне мали збирати сіно з замкових сіножатей. За те мали ходити „на оступ“ — на лови зьвіра, що тривали по кілька тижнів, ще навіть в другій половині XVI в. коли вже „зьвір виполошив ся“. Мали сипати й направляти греблі ставів, а коли стави ловили ся „на замок“, а не віддавали ся арендарям — мусїли, очевидно, брати участь в лові риби. Поміч при бобрових ловах заступлена була платою „бобровничого“. Нарешті селяне обслуговували ріжні двірські потреби: постачали дерево, ходили з підводами, будували й направляли замок і т. и.

Подібне бачимо і в київській Полїсю, в описи сіл з околиці Житомира з 1470-х рр. і в наданнях кінця XV й поч. XVI в. Основу оподаткування становить мед (подекуди й віск), часом переложений уже на гроші; крім того дають куницї і лисиць, натурою, часом „подимщину“ — правдоподібно також припаси до столу і двору, як і в Ратенщині. З данного збіжа згадуєть ся лише овес. Хліборобська робота на нечисленних великокняжих дворах робить ся толоками. Поруч того виступають иньші натуральні обов'язки, їх звичайна формула: „сіно косити, на толоку ходити, став сипати“; участь в ловах зьвіриних і гонах бобрових тут відкупаєть ся звичайно певною данею, за те е до того осїбні ловці, бобровники, також і бортники.

Кілька надань з глїбшого київського Полїся відкривають перед нами тіж прикмети господарства. Лазарко Мошкович з Овруцького повіту з своїми синами й братаничами становить одну „службу“, дає з своїх ґрунтів 24 відра меду, 2 гр. помірною, подимщину, косить і жне по три дні й иньші служби служить. Сї иньші служби поясняє наданне иньшої „служби“, з такоюж медовою данею: крім кількох днів рільної роботи тутешні люде ходять молотити, лен полють, город городять. Села мозирські дають окрім медової й грошевої дани бобрів і куницї (чотири бобри й дві куницї з одного села, з другого не вичислено осїбно), тут отже маємо виказане докладно те, що в різних наданнях загально згадуєть ся як „данї грошеві, медові, боброві й куничні“. „Землі бортні, сіножати, ези, озери й усякі входи“ се звичайна при-

належність, поруч „земель пашних“, в наданнях з Поліся пинського; „подводи не давати, повозу не возити, въ облаву не ходити“ — друга така звичайна формула тутешніх увільнень від тяглих обовязків.

В наданнях з околиць Чернигова виступають бортні землі, боброві гони, лови рибні й зьвірині; в околицях Путивля — „перевѣсъ“ на птахів, озера, боброві гони, ловища зьвірині й пташині. Хліборобство в сім часі підупало тут наслідком татарських погромів, але і в місцях ліпше захищених, яких татарські наїзди майже не зачіпали, воно ділило своє значінне в господарстві тепер і пізнійше, в середині XVI в., з ріжними иньшими джерелами доходів, а властиво займало поруч них другорядну позицію.

Так переглядаючи опись такої розмірно добре загосподарованої околиці як Овруцьке староство, ми як доходи стрічаємо тільки грошеві чинші, мід, боброві гони. Людність несе обовязки ловецькі й рибальські. В ревізії 1552 р. читаємо, що ключі („неділі“) чорнобильська, овруцька й білгородська мали обовязок робити „ези“ — перегороди для ловлення риби на Припєти. Вся людність м. Чорнобиля обовязана була їздити на лови з замковим урядником „первою порошею“ (за першим снігом) по одному дню три рази до року, і так само три рази по одному дню „на серен“ (на мерзлий сніг). Бобрів ловили старостині бобровники, а „земци одно до другихъ повинни провозать бобровниковъ“. Хліборобство тут і в середині XVI в. не виходило за тісні круги місцевої потреби, і поруч нього мало важне значінне пчільництво, зьвірині й рибні лови. З продуктів хліборобських давали найбільше овес і сіно: воно призначало ся на удержанне коней, яких по замках і дворах держали багато, для цілей военных і всяких иньших; натомість пшениця й жито, що пізнійше так усильно культивували ся на вивіз, не грають майже ніякої ролі. Серед натуральних обовязків рільна робота також не грає особливої ролі, й иньші роботи й обовязки — кошенне сіна, воженне дерева, підводи, участь в ловах і гонах, сипанне й направлюванне ставів, і т. и., в сумі мають більше значінне ніж та рільна робота.

(Далі буде).

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

СТУДІЇ З ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

Старе господарство Західньої України й його пережитки в XVI в. *).

Тіж прикмети господарства бачимо в західніх українських землях, поки їх не захопили впливи експорту, попиту на вивіз. Хліборобське господарство ведець ся головно для свого прожитку і в таких розмірах, щоб забезпечити собі прогодованне. Більш ніж хліборобські продукти дїнять ся продукти пчільництва, ловецтва — більш покупні, здатні до вивозу. Підданські руки тільки в незначній мірі заняті хліборобською роботою на панськїм дворі, — більше значіне в великопанськїм господарстві мають ріжнородні дани й „служби“.

В продажних контрактах галицьких XIV і початків XV в. фігурують стави, борти й пасіки, рибні лови й звїрині уходи. Брати Шульжичі продають в 1366 р. своє „дїтицтво“ „со всѣмъ того села, и сычемъ, и съ колодяземъ, и съ лѣсоми и свепети (пасіками) и съ сїножачью“ і з правом ловити рибу сітею на ставі. Бояриня Хонька продає перемиськїм крилошанам Калеників монастир в 1378 р. з землею, сїножачями, гаями, дубровами, ріками й болотами, з бортями, млином, „и сычемъ, и съ колодеземъ и съ ловищи и со всѣми ужитки“. В наданнях XV в. як предмети володіння й уживання поруч з селами, ріями й сїножачьями стрічаємо стави, дуброви, гаї, ловища звїрині й пташині, боброві гнізда й гони. Свитригайло нпр. надає маєтність в Луцькїм повіті „со всіми входы и приходы, с нивами, сеножатми, з дубровами, з ловы звериными и з пташими, ставы и з млыны, з мыты и всіми пошлинами“. Дани від селян згадують ся грошеві, медові, куничні, боброві.

Ревізія волинських замків 1545 р. показує нам останки старого хазяйства, ще не знищеного фільварковим господарством, не зведеного до одностайної панщини на двірськїм лані.

До замку й „ключа луцького“ належало тоді ще тринадцять сїл, з чималим числом дворич — 124. З них чинші й дани йшли з восьми сїл, иньші обовязані були до самих натуральних робіт.

*) Початок див. в кн. V.

Приходило з тих сіл дани медові 97 відер — се головний дохід, грошима 31 копа, 15 колод вівса, 13 колод жита, 47 возів сїна, і дрібніші річи: кури, яйця, колачі пшеничні, житні бохони, прядиво, „лисиця шерстю (натурою) й тридцять білок“. Рільну роботу згадано тільки при кількох селах, і то досить невелику. Селяне з Радомишля оруть в господарськїм дворі оден день на весну, два „на паренину“, день ралють, день жнуть овес, а два дні жито; люде з Підгаєць три дні орють толокою, три дні жнуть жито й молотять; селяне з Колчина три дні жнуть, четвертий косять, толокою, на двірськїй страві. Попри те одначе вони несуть ріжні спеціальні роботи, а иньші села тільки самі спеціальні обовязки. Так селяне з Радомишля мали висилати що тижня двох сторожів на замок — „ходити й кликати“; Підгайчане мають „гумно й иньші потреби дворными оплетати“, або як докладнїйше пояснює пізнїйша ревізія: „гумно городять кругом, на животину — на овцы, на телята и на свини шопы з лозы роблять и крыють“. Колчане на дворі королївськїм в гріднях „печи чорными роблять и светлицы осыпають и мажуть“.

Подібне в иньших селах. Селяне з Чернеч-городка, Колка, Рудників і Козлинич весною возять дерево — з двох дворищ по возу кожного тижня; від Ілїї до Покрови ходять косити сїно; в осени знову возять дерево; крім того „будуть хороми з теслями замковими“, а село Козлиничі обовязані годувати у себе фільваркову худобу від св. Дмитра аж до весни. Селяне з Забороля їздять з підводами, куди скажуть, мостять „лавки“ на Стиру, гатять прутем став против своїх осад. Село Гнидава теж ходить з підводами, звозить жито й сїно, скільки можуть накосяти дванадцять косарів, оплїтає огороди й стайні в дворі, і має „на рік зварити дванадцять пив з замкових солодів“ — отже служба пивоварська. Село Рудники не служить нїяких служб, тільки дає зелїзо з своїх руд — шини до гармат і до зводного мосту і ріжний господарськїй струмент. Село Свож має постачати до двору угля „скільки буде потрібно“. Селяне з Голешова окрім двох днів жнива мають возити муку, що діставав з „помірного“ місцевий млин; мають гатити місцевий став і ловити в нїм рибу з половини на замок під час „нересту“ — коли риба ікрить ся, під весну. Осібна осада замкових риболовів окрім того сидїла ще під самим Луцьком. В Чернечгородськїй волости і коло с. Колка були боброві „жеремяна“ (гнізда), яких доглядали давнїйше осібні

бобровничі, а в Чернечгородській околиці крім того „добрыи ловы лосинныи, в которыхъ поведаетъ по тридцати, по пятидесяти лосей в стадѣ ходить“. Пішли в панські руки й різні ловецькі та конюські осади й служби, не потрібні вже зі знесенням великокняжої резиденції в Луцьку. Люде села Волкові „за кн. Свидригайла службу служивали — козами волки ловили“, себто приманювали на козу вовків і так їх ловили, потім були переведені на службу „путну“ — сповняти різні поручення замкової адміністрації, і нарешті віддані були одному „земенину волынскому“. Так само „дворище конюшское под ключом Луцкимъ“. Так само „люди Радоховчане“, що перед тим стерегли стада „и иную службу конюшскую служивали“, і т. и.

Фільварків, чи „дворців“, як їх називали тут, в середині XVI в. при Луцьку було два — оден замковий, другий ключа луцького, але господарство в них вело ся невеличке, і то по части власним робітниками (невільною челядію); по словам урядників, тутешньої „пашні“ не ставало навіть на удержання їх самих і робітників. За давніших часів, коли села замкові не були ще пороздавані різним панам, господарство вело ся більше: ревізори з 1552 р. вчисляють 12 сіл луцького ключа, з котрих „виходило на двір гнидавський вісімдесять плугів“. Се були спогади й пережитки давніших часів, коли сі двори служили для удержання княжої резиденції й його двора — за часів Любарта, Витовта, Свидригайла. Але дальше „виживлення“ сього двора і задоволення його потреб, розумієть ся, господарство не йшло й тоді.

Як пізніші пережитки старого господарства можна вказати деякі подробиці в господарстві Поварської маєтности Сангушків. Селяне дають медову дань (припадає її по відру з господарства більше менше), дрібні грошеві оплати, курей, гусей, дві яловиці з села; дань свою мають відвезти, де їм скажуть, і дати „за данью возъ направляний“ — очевидно для сього відвозу (пережитки старого повозу). Замість оранки дають по копі вівса, жита й гречки, але жнуть і возять збіже й косять два тижні на двірських сіножатах на переміну що два роки. Мають будувати і городити двір і всякі збудовання, гатити гати й „робити млынов“; на приїзд пана мають возити дерево до двору; в „обрубі“ того села мають іти в оступ звіря ловити, а також і до бобрових гонів іти, коли їм скажуть; коли б знайшло ся соколине гніздо, мають всіх соколів з нього віддати до двору; як би знайшли

гніздо яструбів або рябців, то до двора мають дати по одному птаху з гнізда; „от лукна бобровъного водлугъ давного обычаю“ мають дати по грошу.

В північній поясі Галичини, між Бугом і Сяном, що продовжує волинське Полісе на захід, ловецтво й бортництво держало ся сильно навіть до другої половини XVI в. Невважаючи на велике знищення лісів, тут ще стояли стїнами великі ліси, де в масах водив ся звір і вело ся бортне бжільництво. „Ліси великі в тім старостві Белзькім, пишуть люстратори 1564 р.,— особливо за селом Любичею між староством Любачівським і Замхівським і за рікою Ратою, к границі староства Яворівського й Городецького, також і по иньших місцях“. Так само в тій сусїдній державі Замхівській: „лісів дуже багато, почавши від Замха вони тягнуть ся до Верх-Раханя на кілька миль, а в другий бік від Лукової аж до Щебрешина або Туробина на кілька миль, і в иньшу сторону — між староством Любачівським і між маєтністю Рамшівського та староством Лежайським є досить лісів і дубров.“ „Там в тих лісах великі ловища і двори побудовані в дворах, де мешкають зимою й літом ловці; з того може бути великий дохід, бо звіря густо, ліси великі, але урядники казали, що п. староста каже тільки на свою потребу бити звіря, а не на продажу“. В старостві Лежайськім „звір ріжний по великих пущах — для нього заховують ся певні місця, де нікому не вільно ставати, й доми там побудовані — там мешкають слуги, і коли п. староста або його ловці зайдуть з сітьми на лови, під час ловів там мешкають“.

Участь селян в ловах ще тоді, в 1560-х рр. місцями держала ся як обовязок. Бачимо таку згадку при старостві Белзькім, широко росповсюднений він також в сусїднім старостві Любачівськім і в иньших тутешніх королівщинах; нпр. в с. Кошині, в Холмській королівщині селяне „не обовязані до ніякої роботи, тільки на оступ, на звіря з сітьми“; в Чернявці в Горodelьськім старстві: „повинні йти на оступ, як потрібно“. Згадують ся і більш ще архаїчні обовязки; в с. Царині (стар. Любомльське) сиділи сокольники за привелеєм кор. Казимира. В Сільці (стар. Бельзке) бортники що року мали дати шість соколів, але що вже їх не можна було в середині XVI в. дістати, відкупали грошима по 12 гр. за кожного. В Батятичах селяне бортники були обовязані дати дванадцять соколів. Деякі громади ще тоді давали дань

куницями, а як не могли дати в натурі („шерстю“), то відкупали тридцятьма грошима; так громада Смолин має дати що два роки 13 кун, громада Люблинець 31, Коровиця що року 7. Кун подекуди давали тут ще осібно бортники, а в Лежайщині було „кунне і соколове“, як грошевий викуп колишнього давання кун і соколів.

Се характеристичне, що пережитки таких даней куніцями, соколами та обовязків ловецьких держать ся в звязи з бортництвом — також останком давніх форм господарства, хоч і далеко більше живучим. Бортництво в сім північнім поясі ще мало важне значіння в середині XVI в. Нпр. в згаданій громаді Батятич бачимо без малого сімдесять медових данників; крім них сиділо 36 загородників, які також давали медову дань, так що з цілого села приходило 45 корців меду, вартости 364 зол! І се не виімкове явище. Бортництво ведуть на великі розміри в волости Замхівській, де кілька сіл складають ся з бортників майже поголовно („кмети майже всі бортники“), і медова дань становить дуже важну категорію в доході волости: більше як четверту частину всіх доходів — і то вже при істнованню двох фільварків й иньших джерел доходу. Також села, де люде в великім числі, або й поголовно займають ся бортництвом, стрічаємо також в королівщині Любачівській, Сокальській, Белзькій.

Живо заховують старі практики деякі з сіл любачівських. Особливо архаїчний вигляд має село Люблинець: люде сидять на неміряних дворищах, податки не зведені до одної загальної норми — з кожного дають инакше; в уживанню села було багато лук, дубров, борів; панщини не було, замість неї в середині XVI в., коли пішла панщинна горячка, заведено новий грошевий податок. Основу старого оподаткування становила дань медова, далі — овес, пересічно по колоді з дворища, кури, яйця, хліби печені, з деяких дворищ хмель, конопляне прядиво, і цілою громадою давали згаданих 15½ куніць. Селяне мали обовязок ходити зимою всі на оступ, „коли їм скажуть“; мусіли покосити луки на девяти урочищах „старим звичаєм“, згромадити сіно й звезти, куди їм скажуть, і з кожного дворища привезти річно три брус дерева.

Як взірець натуральних обовязків давнійшого типа наведу ще село Башню, що з того погляду живо пригадує нам припетське Полісе початків XVI в.: селяне мають робити з лану дванадцять днів на фільварку, покосити й звезти сіно з місцевої

луки, направляти греблі й упусти на ставах і приходити коли треба „на гвалт“, возити дерево на будову млина, вивезти шість брусів на рік, стерегти лісів і дванадцять днів з кожного господарства повинні ходити „на оступ або на ловленне звіра“.

В слабших і більш спорадичних формах такі останки давнїйшого господарства стрічають ся й далі на полудне, але під час люстрацій в 1560-х рр. вони держать ся вже як слабкі пережитки. С. Карачинів під Львовом сиділо за привилеем з 1470 р., з обовязком платити чиншу 2 гривни, давати четвертину меду, стерегти королівські ліси й ловища й сочити звіря; але в середині XVI в. ті давні ліси були вже зовсім винищені, тільки медова дань давала ся в натурі, і королівські комісари перевели місцевих селян на звичайну панщинну норму. Слуги з Яснища й Лозини мали обовязок, окрім воєнної служби, їздити з старостою на лови, але виломували ся з тих обовязків, змагаючи до того, аби перейти в категорію привілегованної шляхти. В Галицькій королівщині на Підгірю ловецькі обовязки мали ще вповні реальне значінне: селяне в Калуській волости обовязані ходити на лови; серед податків селянських стрічають ся тут і куницї. На Дністрових допливах, особливо на Липі, ще в 1560-х рр. ловили бобрів. Лисиця, як рід податку стрічаєть ся в ріжних місцях — попи дають по лисиці з церкви, корчмарі з корчми, селяне прихожі, поки не осядуть на-стале, дають по лисиці, і т. и.

Як дань збіжева й тут у Західній Україні, як і на Полісїю, і в землях білорусько-литовських фігурує овес. До реформи 1435 р. — до заведення польського права, в Галичині всі села, і королівські й панські, мали давати королеви овес з кожного оселого лану. До нас заховав ся з Ягайлових часів рахунок збору вівсяної дани з Перемишльської землі суді перемишльського Костка, що дає понятє про величезні розміри сеї дани, а до певної міри й про тодішній стан залюднення та хліборобської культури землі: „Што еси, милостивый королю, казалъ пописати овес вшитко, што еси выбрали на землянохъ, и мы то учинили твою казнь, пописали есмо вшитко, штожь есмы выбрали ис Перемишльскоѣ волости, изъ Ярославльскоѣ волости, опроче пана Тернавскаго людей, исъ Ланцюскои волости — ис тѣхъ трий волостий взяли есмы вовса 15 сотъ колодь вовса и шістьдесять колодь вовса“; в Ряшівської волости мало крім того прийти 250 колод, „опроче волянъ, што на воли сѣдять“, так що з панських

сїл цілої Перемишльської землі мало, з тими виїмками, прийти 1810 колод вівса. Збирано їх, як поясняє Костко так: „што у рускомъ правѣ сѣдять кмети и у зѣмьскомъ, ис тѣхъ брали есмы ис подимья по колодѣ вовса, а (с) слугъ не брали есмы: не дадутъ земляне и(с) слугъ брати; а што у нѣмецкихъ правѣхъ сѣдять на ланохъ — хотя бы триє человекѣ сѣдили на лану а любо 4, одну колоду дають исъ лану“. З усеї Галичини, з земель королївських і панських мусимо рахувати того вівса яких 10 тисяч колод, то значить 40 тис. кірців. І вся отся величезна маса призначала ся передовсім на удержання коней королївського двора¹⁾, його служби, кінного війська, і на деякі ще иньші потреби, які побачимо трохи низше.

Туж вівсяну дань бачимо старою традиційною данею селян по королївщинах, в інвентарях і ревізіях, починаючи з кінцем XV в. (коли маємо найдавніші такі джерела) і гень пізнійше, в XVI віці. Не жито і пшениця, пізнійше експортове збіже, а овес характеризує собою стару практику селянського оподаткування в королївщинах, а по всякій правдоподібности так було і в маєностях приватних. Ще в 1560-х рр. вівсяна дань по королївщинах рішучо переважає над житною або пшеничною, зістаєть ся майже загальною, тим часом як дань пшеницею або житом стрічаєть ся лише місцями.

В полудневім поясі, за лінією лісів, була значно розвинена годівля худоби. Розумієть ся, в більших або меньших розмірах вона мала місце скрізь — на се нпр. вказує старий податок „воловщина“, під ріжними назвами (поволовщина, болкуновщина) розширена по цілій майже Україні — звісна в Київщині, на Волини і в Галичині полудневій XV—XVI в. Але на Волини і в Київщині ми знаємо її як невеликий грошевий податок від кожної худобини вола чи корови, в полудневій же Галичині й на сусіднім Поділю поволовщина була инакша: давали що сїм або що пять, а навіть і що три роки вола з кожного господарства. В лісовім поясі яловиця або кабан фігурує дуже часто тільки серед ріжних продуктів для панського столу, по штуці від цілого села, в полудневім же поясі воловщина разом з двадцятиною від овець і свиней становить одну з важнійших позицій в панській господарці, і часом така дань від худоби перевисшала всі иньші доходи з села. Таке бачимо на Поділю.

¹⁾ Костко в тім листі згадує про сподіваний приїзд короля, що велїв йому з огляду на се також „сїна пасѣчи досыть“.

Спеціальним типом скотарського господарства була осада волоського права, що входить в велику моду в Галичині в XV в. і має чималий вплив на розвій скотарства взагалі. Особливо багате тими осадами було карпатське підгір'є і гірські краї, нездатні до хліборобської культури, а багаті гарними випасами для худоби, для овець спеціально. Але в запалі до цього типа господарства дідичі й державці ширять його і далі на північ, навіть в лісових краях Белзької й Холмської землі, закладаючи нові або переводячи на се волоське право давніші осад. Час найбільшого чисельного розвою сих осад припадає на середину XVI в., безпосередно перед розвоєм збіжевої продукції. Ще в третій чвертині XVI в. закладають ся великі групи осад волоського права на карпатським підгір'ю, в поріччях горішнього Сяна і Стрвяжа, не захоплених фільварковим господарством. Але з останньою чвертю XVI в., коли інтереси продукції збіжа рішучо виступають на перший плян, підпадає перестрою, слабне й зникає волоський устрій та його господарство — бо воно стояло в рішучій суперечности з інтересами фільваркового господарства й продукції збіжа на експорт.

З становища сеї антитези старого господарства до нового, яку ми тут слідим, господарство волоського права має свій інтерес. Що правда, в порівнянню з тими типами старого господарства, які ми розглядали досі, се „волоське“ господарство було новиною, не старшою від XV в. — тим часом як ті, сліджені нами пережитки характеризують господарство XIV віку і давніших. Але сама отся мода на волоське господарство дуже інтересна як симптом тодішньої економіки, як ілюстрація тих відносин, доки ще збіже не мало попиту поза „виживленнем“ — задоволеннем потреби самих продуцентів і невеликого попиту місцевої не рільничої людности.

Підставою господарства в волоських осадах мала служити годівля овець: головним податком була двадцятина від овець і різні продукти годівлі овець: сири, ткани з овечої вовни, попруги, коци на ліжка, гуні. Рільне господарство мало вести ся в границях самого лише виживлення, в малих розмірах. Хоч осадники діставали не менші ґрунти від селян німецького чи руського права, але приймало ся, за правило що їх рільне господарство мало бути не таке як у тих: зазримітивши нпр., що селяне деяких волоських осад в Белзькій королівщині мають багато поля, коро-

лівські комісари завели у них панщину, бо селяне волоського права мають, мовляв, мати поля лише по троху, а коли управляють рілю в таких розмірах, як иньші, то мають нести й таку ж панщину. Селяне-ж волоського права в принципі мали бути свободні від панщини, від роботи на рілі: ще в половині XVI в. селяне з волоських сіл Сянїччини протестували против заходів старостинського уряду коло заведення панщини, вказуючи на те, що „Волохи“ скрізь свободні від панщини, тільки дають певні данини. В дійсности місцями, в давнїйших осадах були заведені тоді невеликі роботи при фільварках, але нам інтересний сам принцип. І отсе заложенне в XV—XVI вв. кілька сот сіл ¹⁾ на принципі мінімального рільного господарства, повного виключення данин збіжем і рільничої панщинної роботи, — явище дуже інтересне. Воно дає як найсильнїйший контраст тїй нагінці за панщиною й запалу до фільваркового господарства, що розвивають ся в другій половині XVI в.

Загальний образ старого господарства.

З предложеного й иньшого нам приступного матеріалу можна виробити понятє про сїльське господарство тих переходових віків і його еволюцію. Головні прикмети господарства XV віка виступають в тих звістках і пережитках лісового пояса вповні виразно, а при консервативности його вони характеризують також і господарство XIV віка й попереднїх.

Хлїборобство служить майже виключно потребам власного удержання, прожитку, поживи, котрої служить підставою. Покуп на предмети рільного господарства слабкий, і рільне господарство веде ся не для торгу. З появою великих (водних) млинів ще найбільше продають півфабрикати: муку і особливо солод, корчмарам і пекарам, головно в сусїдстві більших місточок і міст. В більших господарствах дуже показне місце займає овес, але він культивуєть ся й збираєть ся данею на потребу господарську і военну, на удержанне великих стаєнь володарів, князїв, державцїв: військо в тім часі було майже виключно кінне.

Поруч хлїборобства важне значїнне мають иньші галузи господарства, що експлюатують фауну, звїрячий сьвіт, іще не

¹⁾ В середнї XVI в. загальне число сіл волоського права в Галичинї з Холмською й Белзькою землею мабуть було не менше 400, тим часом як загальне число сіл рахують на несповна півчетверта тисячі.

винищений і багатий. Лови в густих, непротереблених лісах північного лісового пояса України служать не тільки на потіху великих панів, а дають і визначну користь, постачаючи мясо й шкури, як в давніших віках. Тому лови все служать предметом охорони, порученої спеціальним слугам (осочникам) і ведуться систематично, на великі розміри, спеціальними ловцями, за поміччю обовязаних до того селян.

Торг виробленими лосиними шкірами, лисячими і вовчими ще в XVI в. становив одну з поважних рубрик львівської торгівлі, а що до мяса, то можна пригадати такі факти як Ягайло перед кампанією 1410 р. в околицях Лежайська бе по пушах кабанів і лосів і набивши мяса 50 бочок, посилає то Вислою, як запас на війну, а в біловежській пущі ще за Жигимонта Августа облавою били звіра в великих масах і мясо солене, в бочках відсилали до королівського двору.

Але займають ся ловецтвом і дрібні господарі, селяне, ловлячи звіря чи то на продажі чи для податку (куниці, лисиці, білки, бобри як роди дани). Ловля (гоненне) бобрів ведеть ся і дрібними промисловцями, на свою користь, і служить галузю великого господарства, великокняжого і панського. Урочища з бобровими гніздами (зеремяны) служать дуже важним атрибутом великої власности; їх стережуть і ловлять спеціальні слуги (бобровники), що обовязані мати до того спеціальні приряди: „пси и сѣти свои ховати повинни ку ловенью бобровъ“ — псами виганяли бобрів і заганяли в сіти. В певних „полосах“ лов бобрів був прерогативою великого князя, або державця, а людність була обовязана до участі в тих „гонах“, як і в звірних ловах. Оскільки мали вони реальну вартість буде видно нпр. з того, що в 1-й полов. XVI в. в Галичині бобра продавали за 2 зол., а вола можна було купити за 4 зол., колоду (4 корці) жита за 49 гр. Натомість лови пташині, в XV в. ще досить розвинені, безперечно більше робили ся для потіхи, як для якоїсь реальної користі.

Рибу по ріках ловили для себе люде, за певною оплатою панови, чи з певної часті, і панські осібні „риболови“. Так само експлуатували ся на власну потребу поменьші стави. Робленне й експлуатація ставів, під впливом експорту, попиту на рибу, в XV і XVI вв. виростає на дуже важну галузь великого господарства, що в XVI і XVII вв. дає великі користі й доходи, стає одною з важних рубрик великого господарства. Таке ж значінне має риболовство

на рибнійших ріках, де ловили рибу за помічю загород, чи езів.

Бжільництво бортне й пасічне в широких розмірах ведуть селяне. Велике господарство — як у королівщинах і великокняжих маєтностях в. кн. Литовського, а так само мабуть і по маєтностях панських, експлуатуєть його більше посередно — через медову дань, побирану з „бортників“. Дань ся має важне значінне, і на мед все єсть покуп — для місцевих корчом і для вивозу, і поруч неї власне бжільне господарство по державах і великих маєтностях має хиба другорядне значінне.

Скотарство мало також чимале значінне, особливо в полудневім, степовім поясі (хоч і по лісах і пущах також випасали худобу). В XV і першій пол. XVI в., як ми бачили, воно спеціально ширить ся осадами волоського права. Випас овець і свиней в деяких місцевостях підіймаєть ся до значіння першорядної галузи господарства, а торг волами вже в XV в. стає, як буде показано, дуже важною категорією торгівлі в західній Україні.

В сумі в сїм старім господарстві експлуатація фауни, звїр'ячого світу має навіть чи не більше значінне як рільництво, особливо в українських землях східних і північних. Такий характер тутешнього господарства і велике значінне в нїм ловецтва й випасового господарства досить сильно зазначив ся в кодифікації права в. кн. Литовського в Першім Статуті, й він дуже добре може служити для характеристики господарських відносин українського Поліся, на яке розтягало ся його право.

Переглядаючи його розділи, присвячені маєтковим правам, бачимо виразно, яке важне значінне в тодішнім господарстві мали ріжні роди ловецтва, рибальство, бжільництво, випаси. Постанови про се займають дуже сильно законодавців і становлять переважну частину постанов про землеволодінне й господарство, рішучо переважаючи над постановами про володінне землями орними, про господарство рільне. Ми знаходимо тут докладно розроблені й дуже сильні постанови на охорону згаданих промислів взагалі, спеціально тих сервітутів — ужитковання чужої землі, що було часто звязане з промислами й приводило до ріжних комплікацій: права на борті, що стоять в чужім лісі, права на гнізда, зроблені бобрами на чужім ґрунті, і т. и. Хто б половив „квалтом“ чийсь лови, платить за се 12 руб. кари, або 20 кіп грошей *)

*) В рублю раховало ся сто грошей; грош литовський був трохи дорожший від польського.

власнику ловів, а на в. князя осібно кару по таксі, а такса ся така: за зубра 12 рублів, за лося 6, за медведя, оленя і лань 3 р., за рись, дикого кабана або свиню 1, за серну 30 гр. Для порівняння скажу, що 12 руб. кари платило ся за голову убитого простого чоловіка вищих категорій — ремісника, „путного“ чоловіка; тим часом як за тяглою чоловіка платило ся 10 руб., за бортника 8, за невільника 5 руб. кари і 1 рубель „навязки“ — плати господареві.

Коли чийсь боброві гони йдуть на сусідні ґрунта, власник тих ґрунтів не має права ані орати землі, ані косити сіна, ані теревити лози поблизу бобрового гнізда „так далеко як можна докинути палицею від того зерем'яни“, аби не виполошити бобра; инакше платить кару 12 руб. Навіть як би бобр вийшов з старого гнізда і зробив собі нове гніздо серед поля, або серед сіножаті, то властитель і тут має облишити ґрунт в сусідстві того нового гнізда, не орати, не косити й лози не рубати коло нього.

В сих постановах, так далеко посунених в охороні інтересів ловецтва, що жертвують ся їй і права власності й інтереси хліборобства, маємо особливо живий відзвиг „старини“. Подібно, хоч і в лекших формах, знаходимо і в постановах про бортництво. Борті також можна мати в чужих ґрунтах, і власник лісу чи ґрунту не має ставити ніяких перешкод в їх уживанню — бортники можуть навіть уживати лісу для своєї потреби, напр. здерти собі лика на „лезиво“, або лубя на „лазінь“, тільки не можуть водити з собою до ліса псів або стрільби, чим могли б зробити шкоди звіру, ані вивозити дерева з лісу. Хто схотів би „розроблювати“ пущу, де стоять чужі борті, має се робити без шкоди для тих бортів: оручи в сусідстві чужих бортних дерев, не можна зближати ся до них, „так як з борозди можна досягнуть до дерева осном“, аби не ушкодити коріння, инакше треба платити кару, як би дерево усохло, і т. и.

Двірське господарство, ведене в розмірах невеликих — мало що над те, скільки треба було для удержання свого двора, в XIV—XV в. вело ся в значній, навіть можна сказати — в переважній мірі руками самих двірських сил — невільної челяді та закріпощених робітників; ще на початках XVI в. ми в землях в. кн. Литовського бачимо досить сильні останки сеї невільної господарки. Селянство властиве, не невольне, тоді ще досить виразно відграничене від верств невільницьких і до рільної

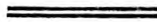
роботи притягало ся досить в малій мірі — в виді кількох днів роботи, або кількох толок (робіт на двірським хлібі). Рішучо переважало оподаткованне свобідного селянства даними, а серед натуральних обовязків рільна робота займала другорядне значінне супроти иньших — як робота городова й мостова, будова дворів, млинів, ставів, участь в рибних і звіриних ловах, бобрових гонах, і т. и. Тільки з розвоєм двірського господарства з одного боку, а з другого—з заниканнем кардинальної ріжницї між давнім свобідним селянством і тою невольною челяддю, що головно несла давнійше двірські роботи (і спеціально роботу рільну), зростає рільна панщина селянська, так що вже в середині XV в. селяне подекуди робили оден день на тиждень.

З українських територій кольонізаційні, економічні й політичні обставини прияли розвоєви хліборобства взагалі, а спеціально рільного двірського господарства в західній Україні, особливо в Галичині. В порівнянню з східньою Україною вона жила житєм спокійнішим, безпечнішим, без таких частих і різких пертурбацій, тому вже в XII — XIII вв. була густійше залюднена, ліпше загосподарена в порівнянню з нею. Сильні пертурбації, які прийшло ся східній Україні пережити від середини XIII в., ще більше зробили між ними ріжницю, а правдоподібно—погнали на захід і певну частину східно-української людности. В порівнянню ж з північним, поліським поясом, що також служив резервуаром для української кольонізації, західня Україна мала більші шанси для розвою хліборобства завдяки здатнійшому, урожайнійшому ґрунтови, більшій густоті залюднення і більшому зближенню до західніх, культурних країв. До сих обставин, викликаних старими умовами українського життя, прилучили ся нові. Окупація Галичини Польщею ввела чималу масу польського й всякого иньшого чужостороннього елемента, який лише в дуже малій части приніс робочі руки до господарської роботи, а переважно складав ся з людей, що йшли правити й господарювати, живучи з чужої праці, отже збільшив число їдців-нахлібників. Заснованне числених привілегованих громад німецького права й розвій німецької кольонізації, протегованої правительством, побільшив також число консументів (потребителів) для рільництва, давши в сумі далеко меньше продуцентів - рільників, ніж консументів (купці, ремісники). В XVI в. наплив з Західньої Европи в міста й містечка жидівської людности збільшає число їх ще більше, тим часом

як українська міська і маломістечкова людність, відсувана штучно від торгівлі й ремесла, в переважній масі задержує рільничо-господарський характер. Новіші проби статистичних обчислень, далекі, що правда, від повної докладности, виводять, що ще в другій і третій часті XVI в. число ланів міщанських до ланів селянських стояло в пропорції майже як 1:8, при відносинах міської людности до сільської майже як 1:3. Більша половина міщан без сумніву жила головно з рільного господарства.

В нормальних обставинах, з густішим залюдненням і ліпшим загосподаренням краю, торгівля і промисел повинні були б розвивати ся все більше, торгово-промисловий характер міст рости, а їх хліборобська закраска — зникати. З тим мала б збільшати ся різниця між господарством міським і сільським, а міське жите мало б давати все більший попит продукції сільській, рільничій спеціально, і служити стимулом її дальшого розвою. Та так не стало ся. Торговля й промисел замість розвивати ся, починають упадати, уже з 2-ої пол. XVI в. Міське жите падає, міська людність бідніє і підупадає. За те запотрібованне в продуктах сільського господарства Західньої й Полудневої Європи розтягає попит за ними, і спеціально за продуктами хліборобства на Европу Східню, в тім і на наші землі. Попит сей, далеко інтензивнійший, ніж давнійший, що звертав ся иньші продукти господарства, пришпорює відразу, в другій половині XVI в. хліборобську культуру наших земель. Він пускає гальпом двірське рільне господарство і замість якогось гармонійного розвою сільського господарства й міського торгово-промислового життя: якоїсь рівноваги в продукції запасів і їх обробленню, приводить до одностороннього, грабіжного використання природних богатств краю для вивозу.

(Далі буде).

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

СТУДІЇ З ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

Велике господарство в середині XVI в., перед розвитком вивозу хліборобських продуктів *).

Супроти всього сказаного вище, інтересно побачити, до яких розмірів і границь дійшло велике господарство перед розвитком заграничного вивозу хліборобських продуктів в західній Україні, поставлене в найліпші обставини для розвитку хліборобського господарства, і спеціально господарства великого, двірського. Справозданні й рахунки королівщин XVI віка — господарства старост-державців великих комплексів маєтностей, які маю під рукою з архіву польського державного скарбу (досі ще не видані), дають можливість зробити се дуже добре. Я виберу кілька більш типових хозяйств, з того часу, коли усильний вивіз хліборобських продуктів ще не захопив їх, і познайомлю читачів з їх станом.

Про розвій двірського рільного господарства, властиво — за потреби рук для нього, дають можливість судити факти з історії панщини ¹⁾. З них бачимо, що розвій сей ішов дуже нерівно. В ближнім сусідстві торговельних доріг, сплавних рік Бугу й Сяну, воно розвиваєть ся скорше, далі від них і від більших огнищ міщанського життя — повільнійше. В сусідстві більших фільварків уже в другій половині XV в. заводять ся тижнева панщина: селяне з Лодини в 1460 р. скаржать ся, що державець підносить їм роботи над „здавна прийняту й практиковану“ однодневну панщину в тижні; шляхта холмська й підляська добиваєть ся законодатного уставлення однодневної панщини як мінімум - а, аби істнуванне занадто різких контрастів не підривало їм господарства, не звабляло селян до утєч, і вкінці переводить ся звісна ухвала 1520 р.; в сїм напрямі для цілої держави. Але там де не було більших фільварків, або було до них рук подостатку, ще в середині XVI в., дідичі й державці задовольють ся кількома днями рільної роботи до року. Загалом же взявши розвій панщини іде з заходу на схід, від польських

*) Див. в кн. V і VI.

¹⁾ Зібрані в т. V с. 176 і далі.

провінцій, скорше захоплених розвояем двірського фільваркового господарства, від сплавних доріг, від рухливіших центрів і околиць в глибину української території на схід — північний і полудневий. І не випадком, видно, прокидаєть ся найбільш сильні й ранні скарги селян на шрубованне панщини — до розмірів щоденних работ, так що селяне, як кажуть, „ніколи не мають відпочинку“, в найбільш західніх українських околицях. Перегляд старостинських справоздань потвердить нам се.

От справозданне з р. 1524/5 з адміністрації сянїцької королівщини, найбільше західної з українських королівщин, положеної на досить оживленім торговельнім шляху до Угорщини, над сплавною рікою. З нього бачимо, що в королівщині було три фільварки, а четвертий вїтївський, що належав до тої держави. Зібрано було в них разом 850 кіп пшениці, з того наметано 290 стогів; з них продано 17¹/₂, на засїв обернено 7, решта лишилася ся. Жита сїяли мало, тільки в двох фільварках, всього 140 кіп, з того 1 стїг продано, решту посїяно. Ячменя зібрано 300 кіп, 10 стогів, з того продано 5, посїяно 4, оден пішов на годівлю свиней. Овса зібрано 56 стогів (коло 1200 кіп), з того продано тільки 2 стоги, решта пішла на свої потреби (годували ним волів — на се ужито 5 стогів, і на свиней 2 стоги). З 10 стогів сїна продано 3, решту стравлено. Збіже, що приходило з млинів, все продавано; сюди ж ішло дещо збіжа з фільварків — робили солод і крупи та продавали. В сумі продажа збіжа з фільварків дала 132 гривен, з млину 257 гр., і се становило разом більше як третину доходів з королівщини (й вїтївства разом). Всього вони несли 1356 гривен, і в тім чинші і стації селянські плачені грошима, дали 402 гривни. З натуралїї мала значінне дань вівсяна і свиняча десятина. Овса давано дуже поважну скількість: 307 колоди (близько 1200 кірців), але все те йшло на коней; як поясняє справозданне, всього прийшло вівса 475 колод (крім даного ще 167 колод намолочено з фільварків); з того адміністраційний персонал на своїх коней стравив 234 колоди, конї старости 62 колод, „татарські кони“ (близше про них не пояснено), що простояли в королівщині пять місяців, 79 колод; на робленне солоду пішло 50 колод. Пшениця данна приходила тільки з двох сіл і ужита була на засїв. З дани свинячої прийшло 96 штук, з них 70 дано на потребу замку й фільварків; так само поїли козлят, одержаних з дани.

В порівнянню з иньшими тут продукти рільного господарства ідуть на торг в дуже значній мірі. Для порівняння візьмемо тепер справозданне з адміністрації даліше на північний схід, в лісовім уже поясі положеної Любачівської королівщини; маю їх з рр. 1535/6 і 1536/7. З них бачимо таке. Чинші давали коло 160 зол. Меду приходило з королівських і панських сіл $17\frac{1}{2}$ колод, і сей мед пішов на продаж, дав одного року 280, другого 308 гр. Куниць прийшло 36, продавано по 12 гр.; бобрів зловлено 5 і продано по 2 зол. Данного вівса прийшло 100—103 колоди; в 1536 р. сей данний овес в части ужито на солод, на замкову потребу, по части обернено на солод для робітників, що робили коло гатей і будників, і так спожито його; другого року „овес за наказом кор. величества заховано на його приїзд в границі Руси“. Овець і козз пяти волоських сіл прийшло одного року 119 штук, з них 30 штук спожили робітники, що робили коло замку і ставу, а 83 штук овець і 10 коз продано; се разом з иньшими датками волоських сіл дало 49 гр. Другого року прийшло 105 штук, з них 12 шт. стравили грабарі, що копали стави, 14 здохло, а 72 продано. Збіже, яке приходило з млинів, коли вони не були видержавлені арендою, продавало ся; в 1536/7 з пяти млинів продано було збіжа за 149 зол. Доходи фільваркового господарства виглядають так: фільварк був оден. З нього продано 2 пари волів і 32 свині, за 56 зол., солоду за 38 зол., сіна 5 стогів за 12 зол., 8 колод пшениці, з три проса, по дві коноплі маку і цибулі, колоду гороху, три колоди муки, всього коло 45 зол., а цілий дохід з фільварка дав 165 зол. На другий рік дохід фільварка був ще меньший — тільки 118 зол. Решта продуктів ішла на виживленне. Купували запаси з фільварку, наскільки подані звістки, по части люде місцеві — міщане, рудники, корчмарі й селяне, але свиней купують уже згінники з Перемишля, мак олійники з Молодова, цибулю й коноплю продають в 1437 р. на ярмарку в Ярославі. Весь дохід королівщини виносив коло 1000 зол., а видатки 350 до 400. Мед більше значив у нїм, як збіже, коли лишити на боці виживленне.

Справоздання з дрогобицької королівщини (маю їх з р. 1524 і 1537) дадуть нам повяте про господарство иньшого типа — підгірське, випасове. На загальну суму доходів королівщини (коло 1200 гривен) тут більшу половину (понад 600 гривен) давав чинш з ґрунтів, разом із стацією, плаченою також грошима. Далі важну руб-

рику й тут давала продаж муки й солоду з млинів (коло 190 грив. в р. 1524). Окрім того продавано збіжжє стогами з фільварка (за 71 зр.), а також чималий дохід давав винаєм сіножатей і продаж сїна (перше 28, друге 120 грив.). Се поясняеть ся годівлею худоби на великі розміри, а також значним рухом — приїздило сюди багато людей по сіль і на ярмарки. Про годівлю овець дають поняте цифри „вкупу в ліси“, то значить оплат за право пасти в королівських лісах; ми бачимо тут таких селян (в тім і панів) що мають від 200 до 300 овець — є таких пятьох, від 100 до 200 тринадцять, решта (вісім) пасуть від 70 до 100 овець (оплати дуже ріжнородні: грошима, вівцями, сирами, попругами). Менші, але численнійші стада свиней: всього в 1524 р. пасла стада свиней 281 особа, найчастійше 16 до 20 штук, ¹⁾ кільканадцять пасло по 40 штук і тільки оден 60 штук. Переважна частина зібраних за сей впуск свиней продано (коло 250 шт.), а і з великого стада свиней власного хову (*domesticae educasio-nis*), що випасало ся там, продано також близько 120 штук, що дало разом поважну суму 192 грив. (купували переважно місцеві люде, що очевидно займали ся гуртовою продажею свиней, деякі по 30 — 50 шт., і тільки одну партію в 30 штук купив львівський згінник). З иньших доходів дали ще поважну суму соляні черіни, винаймані солеварникам (102 гр.) і продаж галуну з місцевих копалень (27 грив.). Одинокий місцевий ставок продано за 50 грив., за те ез на р. Тисьмениці дав усього тільки 54 гроші.

Взірець господарства з східно-полудневої части Галичини дадуть нам рахунки рогатинської королівщини. В 1539 р. в двох місцевих фільварках, як довідуємо ся, зібрано було $82\frac{1}{2}$ стоги жита (720 кіп), з попереднього року лишило ся $39\frac{1}{2}$, намолочено з 18 стогів 28 колод, 54 стогів лишило ся немолоченого; на засїв ужито 10 колод, на виживленне фільваркової челяди пішло 3 колоди, на робітників і челядь замкову 15. Пшениці зібрано $41\frac{1}{2}$ стоги (958 кіп), з попереднього лишило ся $43\frac{1}{2}$ стоги, змолочено $19\frac{1}{2}$ стогів, з того вийшло $24\frac{1}{2}$ колоди, а 10 колод прийшло з даней; з того висїяно 11 колод, 24 колоди пішло на „солоди пшеничні й звичайні, для робітників і челяди і на виживленне“. Ячменя лишило ся з попереднього 6 стогів, уро-

¹⁾ Брали двадцятину — одну свиню однаково від кільканадцяти і двадцяти штук, тому не вигідно було посилати менші табуни.

дило ся 3, змолочено 1 стог — вийшло з нього півтори колоди, і се пішло на висів з виїмком одного пів кірця, що пішов на квашенне капусти. Вівса родило ся 14 стогів (730 коп), з попереднього року $8\frac{1}{2}$, намолочено з півтретя стога 6 колод, а з дани прийшло $55\frac{1}{2}$ колод; висіяно 23; на солод і до їди, мішаючи з пшеницею, пішло 6 колод, на удержанне старостиних коней 32 колоди на домашню птицю $\frac{1}{4}$ кол., і т. д.

Отже з фільварку на продажу безпосередно не йшло нічого; продавали тільки солод і пшеничну муку, разом з тим, що приходило з млинів; житня йшла на виживленне челяди. Збіже фільваркове молотили скільки треба було на висів і на поживу, решта лишала ся в стогах на пізнійше — на випадок неврожаю. З справоздання 1544 р. бачимо, що з попереднього року не лишило ся жита зовсім нічого; нового зібрано було 9 стогів, і з них на дальший рік лишило ся два. З огляду на неврожай попереднього року було роздано жито на людей, і вернуло ся його $2\frac{1}{2}$ колоди, а $1\frac{1}{2}$ роздано на ново. 51 мац (3 колоди з лишком) вислано до Камінця за королівським розпорядженням (крім жита ще гороху й пшона, коло 3 колод). Вівса з попереднього року не лишило ся також нічого, з урожаю ($35\frac{1}{2}$ стогів) лишило ся на дальший рік тільки два, все инше разом з вівсом даним (64 колоди) пішло на виживленне коней старостинських і приїзжих (60 колод.) і на инший ужиток: на солод (10 колод), на годівлю собак, свиней, птиці (2 колоди). Пшениці з попереднього року лишило ся два стоги, і вони зістали ся стояти на дальше; нового врожаю зібрано 908 коп — 35 стогів, і з того лишило ся 16. На пожиток пішло 8 колод пшениці — „мішаючи з житом і ячменем, для робітників і челяди“, а „на солоди пшеничні й звичайні“ 15 колод. Про ячмінь того року довідуємо ся, що його стравили на годованне свиней „кормлених на згін“ півтретьої колоди; „на солоди звичайні, мішаючи з пшеницею й овсом, для робітників і челяди“, пішло $1\frac{3}{4}$, „на муку для робітників і челяди, мішаючи з пшеницею і вівсом“ — 2 колоди, так що того року, може з огляду на неврожай иншого збіжа, пішло сього лихшого збіжа на поживу 10 колод.

Грошевий дохід давали млини (354 зол. в 1539 р.), чинші з міста і сіл (140 зол.), не кажучи за деякі дрібніші доходи — з бровару, з випасів, за які платили соляники, що йшли по сіль „з Литви“, з продажі сїножатей „поза домашньою потребою“.

Хлібна данина майже не мала грошевої вартости: як ми бачили, вона прилучала ся до фільваркового врожаю, і тільки в незначній частині йшла в продаж в виді солоду або муки.

Так скромно виглядало велике двірське господарство в другій четвертині XVI в., перед розвоєм вивозу збіжжя навіть в західній Україні, найліпше загосподареній, найбільше розвиненій економічно.

Початки вивозу продуктів господарських: вивіз продуктів звірячих (фавни).

Як то мусіло бути з самої природи річи, Захід звертав ся по продукти Східньої Європи в міру того як висчерпували ся у нього, серед давнійшого й інтензивнійшого людського життя, власні природні багатства, і в тім порядку, як висихали джерела і запаси сих продуктів в його власних краях, звертав ся він по них до країв менше виснажених людським життям, з початку до ближшого, потім до дальшого сусідства. Відвічні ліси перші стратили свою дівочу неприступність, а їх фавна перша підпала знищенню під рукою чоловіка, і на сі річи передовсім звернув західній купець до богатих, невичерпаних ще в своїй мало культурности країв Східньої Європи. „Скора, віск і мед“ були тому перші продукти східно-європейського господарства, які знайшли попит на Заході, — на Полудні також, але що полудневий експорт в тих часах, які нас тепер займають, не грав ролі в господарстві наших країв, то ми лишаємо його на боці. Сі продукти пішли на експорт уже в часах передісторичних і служили предметом вивозу в часах староруських і пізнійше. За тим пішло запотрібованне з одного боку на сам ліс — на дерево й на лісові півфабрикати, як попіл, смола, дьоготь і т. и., з другого — на домашню худобу й її продукти (шкури, лой) та на рибу. Вивіз сих продуктів бачимо в значнім розвою уже в XV віці. Найпізнійше, бо доперва з самим кінцем XV в., звертаєть ся західня Європа по збіжжю. Сей попит доходить до наших земель в другій половині, а переважно — в останній чверти XVI в. і робить тут рішучі перевероти в економічнім життю і в системі господарства. Перше ніж перейти до нього, ми оглянемо експорт продуктів старого господарства — ловецтва, пчільництва, скотарства, лісових продуктів, щоб порозуміти, як впливав на його розвій той вивіз, і тоді перейдемо до торгу збіжжю і тих перемін, які вніс він в те старе господарство.

Найстарший з порядку експорт — вивіз футер (міхів), має для господарства XIV—XVI вв. уже не велику вагу. Коли ще дань збирала ся з цілих великих українських країв по „чорній куні“ від диму, як оповідає літописець про деревлянську дань X в., було чим торгувати. Але вже в XI—XIII вв. українські князі й купці, без сумніву, торгували більше північними шкірками як своїми, хоч куниць і бобрів, не кажучи про вовків і лисиць, білок і зайців, було ще і в своїх лісах подостатком. Вже тоді торг футрами був тільки в части свійській, а в части привозовий — відколи північні волости вийшли з посередньої залежності від українських князів (то значить з кінцем XI віка). Одначе вивіз своїх міхів мусів мати ще досить значні розміри, судячи з того значіння, яке ловецтво й боброві гони мають в XV і на початку XVI в.; ще на початку XVI в., куниць селяне дуже часто дають „шерстю“, а боброві гони служать ще дуже реальною галузею господарства. Але вже в середніх десятиліттях XVI в. се стає архаїзмом — „звїр виплошав“ тоді вже навіть в найглухійших кутах, як нпр. Ратенське староство, й дани „шерстю“ все частійше заступають ся грошевим викупом, заховуючи тільки давні звїрячі назви; через Україну на Захід і на Полудне йдуть міхи московського привозу, і з другої половині XVI в. се вже товар властиво „московський“. Міхи місцеві попри нього мають другорядне значінне.

Тривкійше держить ся торг продуктами пчільництва, воском спеціально. Поняте про те значінне, яке мав він в східноєвропейським вивозі XIII—XIV вв. дають нам торговельні умови й устава Новгород, Смоленська й Полоцька. Поруч міхів в тім часі се в них найважнійший предмет вивозу. В описи до риг і мит з Галичини, Волини до Прусії в другій половині XIV в. футра, шкіри й віск також виступають як ті місцеві продукти, що йшли на експорт з Волини й Галичини. Тому що торг воском і ціна на нього багато залежала від його чистоти й довіря до неї, то його продажу й вивіз рано взято під громадську контролю, аби запобігти випускови воску занечищеного, часом навіть підмішаного навмисно, для збільшення ваги (порівняти нпр. скарги ріжних купців на полоцький торг, що до воску домішують дерево, камінь, лій і т. п., і уставленне кари на тих німецьких купців, що купили б і привезли нечистий віск). Така громадська „воскобойня“ звісна нам у Львові від середини XV в.,

але заложена була очевидно уже давнійше. Віск, що йшов з Галичини й Поділя, чи в натуральнім виді, чи вже стоплений в так звані „капи“ (великі штуки, що важили близько 3 сотнарі, коло берковця) не міг іти не перейшовши через сю міську воскобійню. На знак, що він перейшов сю контролю, діставав він в ній витиск міської печатки, й вона служила гарантією його чистоти. До контролі сеї привязувано велике значінне: коли в 1600 р. зловлено фактора пана Гербурта, що хотів провезти віск контрабандою, сфальшувавши міський штемпель, і його протектор просив за ним, львівський магістрат представив на то, як то важно не тільки для міста, але й для цілої держави, аби той товар виходив до чужих країв без домішок, і Гербут відступив від свого прошення, годячи ся на те, аби того фактора повісили, навіть „поставивши на нього нову шибеницю“.

Експорт худоби в наших джерелах стає помітним від другої чверти XV в., але тоді він уже значно розвинений, так що зачати ся його розвій мусів уже ранійше. Головним ринком його був Шлезк уже тоді й зістав ся ним аж до XVIII в. включно. Уже з 1426 р. маємо королівський привилей, виданий наслідком скарг львівських міщан, що вони, ідучи з волами на вроцлавські ярмарки, терплять різні труднощі й прикрости від шляхти й різного стану людей, і король гостро, під високою карою забороняє чинити які небудь труднощі купцям зі Львова й інших галицьких міст, що женуть волів. Для XVI в. свідомство того значіння, яке мав експорт волів в торгу земель польської Корони з середньою Европою, себто з Шлезком, дають постанови польського правительства про замкнення сеї границі для свійських купців: в них експорт волів все виступає як оден з головніших або найголовніший предметів торгу. Рахунки краківської митної комори дають нам близше понятє про се, вказуючи як головні предмети експорту волів і шкіри, а тільки в дальшій лінії віск, мед, рибу*). Ярмарки львівські, луцькі, ярославські служили го-

*) Виймаю кілька цифр:

В р. 1510 вивезено через краківську комору волів 4.424, иньшої худоби 1.909, шкур 31.781, воску каменів 15.716, меду бочок 707, риби бочок 4.013¹/₂.

1523 р. волів 3.850, коней 33, иньшої худоби 857, шкур 7.578, меду бочок 168, риби 40¹/₂.

1533 р. волів 30.118, коров 695, коней 630, шкур волових 66.707, инь-

ловними збірниками худоби, а більш рухливі дідичі й згінники гнали гурти просто до Шлезка, що зістаєть ся головним торгом, бо головний експортний торг XVI—XVII в. Гданськ в торгу волами грає другорядну ролю.

Головною ареною, з якої збирала ся худоба до вивозу, була східнополуднева Галичина — земля Галицька і почасти Львівська, Поділе і полуднева Волинь; пізнійше, з розширенням панського господарства на Побожє і Подніпрове, гурти волів починають іти і звідти; значні транспорти волів скуповували ся місцевими негоціантами і панами також з Волощини. Гнали головно волів, а поволовщина давала чи не головний їх контингент. Як оден з старших контрактів, наведу умову воеводи Станислава з Ходча, старости галицького й теребовельського, з міщанином львівським Вільчком з 1473 р. Сторговано волів по 2 зол. за штуку, і воевода за виплачені йому Вільчком 1400 золотих обов'язуєть ся за рік, на весну (на великодні свята) дати 700 волів, добре вигодованих, протягом цілої зими. З поміж продуктів місцевого господарства, се був тоді товар так поплатний і пошукуваний, а до того до експорту легкий, що в другій половині XV і в першій половині XVI в., при браку й неприємности гроша, воли служили в Галичині мов би сурогатом монети — наче в гомеровських часах, коли на воли рахували вартість річей, продавали і купували. Шляхта в потребі складала ся на публичні ціли волами; волами платили за протекцію, давали хабарі. Так в 1463 р. подільська шляхта ухвалила дати по волови від лану на викуп камінецького староства з рук Бучацьких, і воно було дійсно за ті воли викуплене; кілька літ пізнійше таку ж складку зложила шляхта львівська на викуп львівського староства від Одровонжів. Православні, добиваючи ся відновлення галицької катедрі, обіцяють королеві Бонї двіста волів, а скасування привілежії латинського арцибіскупа на обсаду галицького намісництва коштувало православним 300 волів, розданих королеві, його жінці і ріжним сенаторам.

Маю під рукою невидані рахунки з оплат побираних за пашу в 1530-х рр., в Городку — одній з стацій на тій дорозі

ших 22.466, смушків овечих 1.000, воску каменів 9.840, меду бочок 650 риби львівської бочок 6.141, люблинської і красноставської 4.774.

1542 волів 18.297, коров 1.265, коней 163, шкір волових 46.888, иньших 27.976, смушків 3.550, риби львівської 129, иньшої 1.223 бочок.

якою гнали волів на Шлезк, і вони дають нам добре поняття про розміри експорту волів і торг ними. Так в сезон 1534 р. по сим запискам перейшло через Городок за місяць червень близько 12 тис. волів, а перед ярославським ярмарком протягом місяця звиш 18 тис., разом 30 тис. волів. З 1560-х рр. маємо записку люстраторів, що міщане самих привілегованих міст, передовсім значить львівські гуртівники, перегнали протягом року через Перемишль понад 20 тис. штук волів — не рахуючи, що прогнала шляхта й міщане з інших міст; а з середини XVII в. про ярославський ярмарок оповідають, що на нього приганяли по 40 тис. волів. В інтересах шляхетського торгу волами при замкненню границі в 1565 р. повзяті були ріжні постанови, які мали улекшити шляхті продажу волів, і вона справді широко користала з сього права, висилаючи великі гурти за границу, або запродаючи їх на місці заграничним негодіантам. Так на початках XVII в. староста снати́нський Петро Потоцький робить контракти з гданськими фірмами на великі партії волів, по кілька тисяч часом. Агенти курфюрста баварського закупають на місці в Галицькій землі партії волів на вивіз. Оден шляхтич Галицької землі жене на ярмарок луцький 3.000 волів, 600 яловиць, 6.000 овець і баранів. З Поділя й Браславщини через Теробовлю протягом літа й весни 1607 р. ідуть на ріжні торги близько 6.000 волів, майже виключно з селянської поволовщини, і т. и. Експорт волів зістаєть ся на довго одною з найважніших галузей шляхецької господарки—
to największe misterstwo, kto do Brzegu z woły,

A do Gdańska wie drogę z zyttem a ropioly,

описує сучасну суспільність польський поет Кохановський.

Перше ніж перейдемо до тих ropioly-в, мусимо сказати кілька слів іще про оден рід експорту місцевої фавни, а то соленої риби, що в XV, а особливо XVI і початках XVII віка також має чимале значінне.

Правдоподібно він стоїть в генетичнім звязку з стародавніми рибальськими промислами на устю Дунаю й чорноморським побережу, звісними нам в широких розмірах в часах античних, а пізнійше, протягом століть веденим також і руками галицьких промисловців: в XII в. літописець знає там „галицьких риболовів“, а в XIII в. принаком згадує „лодьи“, що йшли з чорноморського побережа з рибами й вином. І пізнійше, коли Подунава опанувала волоська кольонізація, довів чорноморської й ду-

найської риби до Львова не переривається — закупають її й на місці львівські купці, їздячи по ній до Браїлова, Кияї й иньших подунайських міст, довозять і купці молодавські до Снятина, Камінця і до Львова, в великих розмірах. Ведучи на великі розміри торг сею дунайською рибою галицькі, а спеціально львівські купці — бо Львів став осередком сього торгу, правдоподібно дуже рано зачали на взір того чорноморського солива, по традиціям античної *ταρχύρια* і новійших візантійських та італіянських рецепт, солити й вивозити рибу місцеву. Розвій галицького соляного промислу в другій половині XV в. піддержав сі проби, і львівська риба скоро знайшла добру славу й широкий попит: в XVI в. з львівською рибою ми стрічаємося і на волинських коморах, куди йшла вона до земель в. кн. Литовського, і в записках краківської комори, кудою йшла вона до Зах. Європи; в великих масах забирали її й до королівського двору. Контракти львівських купців на аренду ставів по високій ціні і в великім районі за границями Львівської землі, які маємо з другої половини XV віка, показують, що в тім часі експлоатація місцевих ставів на вивіз уже мала досить широкі розміри.

Головним центром її зіставав ся Львів. Львівські купці державили стави в Галичині, на Волині й на Поділю. Иньші місцеві підприємці також привозили рибу до Львова, тут її маринували і під міською охоронною маркою висилали зі Львова: віск, риба і перець се були продукти, що стояли під такою міською гарантією і репутація й чистота котрих так „важна була не тільки місту, а й цілій державі“, як казали про віск.

Солили рибу звичайно на місці. З місцевої риби на посіл ішла щука й лин, иньша — особливо карасі йшли на власну потребу, так що „карасник“ був синонімом ставка, з якого не потягнеш ніяких доходів, окрім що до столу. Щука була цінніша, лин уважав ся рибою гіршою: „риба була зла, читаємо в однім процесі: багато лина, а ледво котра верства щуки“, і в ціні лин ішов майже о половину дешевше від щуки. Иньша риба йшла з Подунавя (осетрина, „коропи дунайські“, „оселедці дунайські“). Натомість дуже багатий рибний промисел дніпровський і припетський зіставав ся поза львівським торгом: поза місцевою потребою дніпровсько-припетський полов запровіантовував північні краї — білоруські й литовські, йшов і за границю, до земель коронних але мабуть в малій скількості, і в торговім обороті Львова ми

з нею не стрічаємо ся. В краківських митних записках окрім риби львівської фігурує ще, красноставська і то в значних масах.

В львівським районі рибу постачали головно стави. При великім попиту й добрій ціні на рибу, а при невеликім, розмірно, накладі коштів на будову й удержанне ставів, вони давали дуже показний дохід і тому в місцевостях богатих водою, відповідних до того, стави служили дуже важною й старанно використовуваною галузею великого господарства, а разом уважали ся вони наче б привілегією його: стрічаємо випадки, де стави роблять собі селяне, але в таім разі державець забирає його, звернувши кошти спорядження ставу: „люде збудували своїм коштом два ставки, читаємо при однім селі, — пан староста вже їх відібрав від них, позволивши їм оден раз спустити за той наклад, який вони вложили“. Щоб мати понятє про дохід, який несли стави, наведемо кілька цифр з люстрації королівщини 1564 р. Спуст ставу в Болшові під Галичом давав 1000 золотих; спуст ставу на Вепрі під м. Тарногорою давав 900 золотих; два стави в старостві Гордецькім раховано на спуст на 2400 зол., а третій за 1000 зол., так що разом з иньшими поменьшими ставами середній дохід з ставів на рік раховано близько на 1400 зол. В львівській королівщині середній дохід від ставів на рік раховано на 1156 зол., і в загальнім доході королівщини близько $\frac{2}{5}$ ішло з ставів. Иньпі королівщини мали стави поменьші, запродавані на спуст за 100—200, за кількадесять або й кільканадцять зол., відповідно до його великості, „зловности“ й легкості в полові. Добрий став був той, що мав постійний доплив води, а не замулював ся, не заростав, і легко спускав ся. Техніка взагалі була дуже проста: на ріці або потоках, де трапляла ся ложбина, ставили гать, піднівши її на кілька ліктів над рівнем води; зарибивш воду, два роки давали „віддиху“, а на третій „спускали“ воду й виловлювали рибу протягом кількох тижнів або й місяців, коли став був більший. Ліпшу солили, гіршу продавали „на березі“. „До спусту“ вимовляв собі купець звичайно поміч в роботі й ріжні припаси — „сіна стогами, по умові, солонини, сиру й масла, кілька робітників“. Обовязок роботи при гатях, сходити ся на „гвалт“ — ратувати, аби не зірвало став, і т. и., зачисляло ся звичайно до обовязків селян. Все ж таки навіть в порівнянню з господарством иньших провінцій Польщі, техніка, яка держала ся на Руси, уважала ся занадто примітивною. Се виразно підносять сучасні поль-

ські економісти, посьміваючи ся з „коханих Руснаків“, себто шляхтичів (польських же) з України, за примітивність їх хозяйства й марнотратність в господарстві в українських землях — богатших дарами природи і не виснажених так як землі польські. Ся марнотратність в шляхетській експлоатації природних богацтв України одначе ні в чім не показує себе так сильно, як в господарці лісовій — чисто грабівничій експлоатації лісів на вивіз.

Вивіз лісових товарів.

Попит на лісовий товар приходить до нас звідти ж, звідки ж прийшов пізнійше попит на збіже — з балтійського побережа, й тимиж дорогами йшов в глибину наших земель, торуючи дороги для збіжевого вивозу, тільки що випередив попит на збіже більше як на ціле століте.

Вже серед торговельних оборотів, які на широкі розміри вела адміністрація рицарської пруської держави з кінцем XIV і на початках XV в., грають чималу ролю й лісові товари — дерево, попіл (з якого виробляли поташ), смола, деготь, і поза задоволення місцевих потреб висилають ся в чужі землі морською дорогою, в краї Балтійського й Німецького моря. З упадком рицарської держави й її правительственной торгвлі скупля й вивіз сих продуктів переходить до Гданьска, що вже з кінцем XV в. стає головним, а властиво виключним вивозовим портом для цілої системи Висли й забирає в свої торговельні, експортіві операції крок за кроком українські землі. Не тільки за рідшими родами дерева — як на пр. за тисом, дуже попитуваним особливо при фабрикації середовічної зброї — найбільше луків (тому й зветь ся він звичайно Vogenholz), за яким шпирють німецькі агенти по карпатському підгір'ю, а визбиравши його тут, шукають за ним і по дальших краях, — а й за звичайним будівляним деревом та ріжними лісовими товарами пруські купці починають попитувати не тільки в близших околицях, а і в краях середньої й горішньої Висли, Нарви й Буга. З початком другої чверти XV в. бачимо сі операції вже дуже розвиненими. Гданьські купці роблять контракти чи то безпосередно з більшими властниками та державцями королівщин, чи то з ріжними посередниками — місцевими купцями, між иньшим з Галичини, Побужа й Волини, що поставають дерево й лісові товари їм до Гданьска. Перше місце займає

тут дерево в двох головних категоріях: т. зв. ванчос (Wagenschoss), себто дубові плахи ліпшого сорту, порізані з сильніших стовбурів, що йшли головно на корабельну будову, і „клепки“ (Klarpholz) плахи дубові, тоньші й слабші, а також і букові, що йшли на столярську роботу. Рідше дерево мачтове, будівляне, матеріал до виробів бондарських і т. и. Потім попіл, смола, деготь. Дерево, не посортоване гданськими агентами на місці, сортувало ся потім в Гданську по привозі заприсяженими міськими агентами й діставало міську охоронну марку — торг ним стояв взагалі під пильною контролею міста. Дерево з якихись хибами, т. зв. брак (Wрак або Bрак) ішло по половинній ціні против доброго. Рахували його найчастійше на т. зв. „сотки“, які одначе були двох родів: „мала сотка“ мала дві копи (120 шт.), велика містила в собі 24 малі сотки або 48 кіп (2.880 штук); другий рахунок — на „шістдесятки“ (sachzik) — шістьдесят малих соток (7.200 штук)¹⁾.

Порівнянне отсих цін пояснить нам інтерес, який двигав сею торгвелею. Велику сотку ванчосу в 1420—30-х рр. платили на місці по 2¹/₄ до 3¹/₂ марки (гривни)²⁾, в Гданську звиш 4 марок, в Любеку продавала ся вона по 8 до 10, в англійських портах по 24 марки. Велика сотка „клепок“ платила ся на Мазовшу в 1430 р. по 7 мар., в Англії 34 мар. Мала сотка тисового платила ся „в Польщі“ в 1427 р. по 14 марок, в Англії 51 марці. Поняте про розміри, яких дійшов вивіз лісових товарів з системи Висли протягом XV в. дадуть нам отсі цифри з кінця XV в: 1490 вивезено ріжного дерева (переважно Klarpholz і Wagenschoss) 2.523 соток (розуміють звичайно великі сотки — отже коло 7 міл. штук), в 1491 р. 2.235 сот., але в 1492 менше — тільки 766. Попілу в тих роках вивезено коло 1.000 лаштів (в кождім лашті 12 бочок). Смоли й дегтю вивозили 800 до 1.000 лаштів річно. Експортовано сі лісові товари головно до Англії, Шотляндії, Голяндії; попіл також до Франції.

Протягом XVI в. сей вивіз лісового товару йде далі на великі розміри, і ліси в районі вислянського й бужського сплаву

¹⁾ Але рахували як побачимо зараз, малу сотку і на 100, шістдесятку на 6000 шт.

²⁾ Тодішня пруська марка варта була ²/₃ угорського золотого — прототипа польського золотого, або 40 широких чеських грошей, що курсували тоді в польських і українських землях.

нищать ся цілою силою. В середині XVI в. в лісах близьких до сплавів дуже часто вже не було чого рубати й палити на „ванчос і попіл.“ Люстрація 1564 р. оповідає цікаві річи про єю лісову господарку першої половини XVI в. От що оповідає Валентий, війт берестецький, з Холмщини, спеціаліст від лісових товарів, про виріб сих товарів в вікових пущах Любомльської королівщини (на правім боці Бугу):

„За небіжчика славної памяти пана Яна Тенчинського воеводи сендомирського, († 1541), зачав я робити з батьком моїм лісові товари, але за його щасливих розпоряджень не багато лісу знищено в Любомлі, хоч за небіжчика графа старости люблинського (тогож Тенчинського) випалив я попилу за весь час староства його 800 лаштів, а ванчосу дві шістдесятки, себто 12.000 — ті лісові товари роблено в Головенським, Нудиським і ин. лісах. За тогож пана графа виробив я двіста комяг (великих човнів): на декотрих спущено згадані товари, а декотрі продавано — по 30 зол. Потім за небіжчика Станислава Мацейовського, старости любомльського, той же Валентий виробив ванчосу шістдесяток, себто 24.000, а попелу лаштів більше-меньше 1.300. За тогож пана вироблено дуже багато комяг, бо був старостою чотирнадцять лїт (1541—63), а кожного року роблено їх більше-меньше 30 або 40, і продавано їх дуже багато. Всі ліси, які належали до любомльського староства, за того небіжчика пана Мацейовського дуже знищено, і дуже мало вже знайдеть ся дерева здатного на лісові товари, хиба ще на клєнки може бути досить. За й. м. пана канцлера ж, нинішнього любомльського старости, в минувшїм році 1563 той Валентий випалив 40 лаштів попелу, а другий будник, Чиж з Ягодина випалив попелу 20 лаштів. Клєпок спущено минувшого року до Гданська 15 соток, себто півтори тисячі. Комяг того року вироблено 29, з них 24 спродано по 50 зол., а на иньших спущено згадані товари. Сього року, 1564, підстароства любомльський, на замовленне п. Трайовського (оден з більших експортерів лісових товарів) поручив тому Чижу виробити й випалити 30 лаштів попелу, а иньшому війту — Луцеви з Полап також 30 лаштів. Комяг на сей рік вироблено там 15, з них п. Трайовский замовив 12, а решту замовлено на потреби п. старости.

Навіть в найглухїйшїй з українських королівщин — Ратенськїй, на верхівях Припєти, іде вже тоді ся робота з усею силою. „Лаврєнтїй з Вєлюнча, будник і майстер лісових товарів, дав

таку справу що до лісових товарів, як п. ревізори в часті самі бачили, що в лісах велюньських, які належать до того староства, вироблено ванчосу дві шістдесятки, себто 12 тис., бо одна шістдесятка має в собі 6 тис. чверток (плах, яких з бруса виходило четверо мабуть). Робить тамже і попіл, на сей рік рахував його готового на 30 лаштів. На сю роботу п. староста ратенський дає тому майстрови грошима за сто плах ванчосу 4 зол., а за виробленне лашту попілу також 4 зол., окрім того дає тому будникови річно десять мац жита міри міської ратенської. За той даток будник той удержує собі челядь до роботи, і ніякої помочи йому з замку не мають давати, тільки готові вже товари мають відвезти королівськими людьми до р. Мухавця, і то не далі як чотири милі. Будник той казав, що з королівських лісів того староства — Радістівського й Велюницького він випалив в 1562 р. 50 лаштів попелу, а в р. 1563 сто лаштів — все за теперішнього п. старости; попіл той продавано в Гданську минушого року по 34 зол. лашт. А що до ванчосу, то його за теперішнього старости не продавано. За неб. п. Свенціцького, давнішого старости ратенського, вироблено 500 лаштів попелу, а ванчосу зовсім не роблено. Є ще в тім старостві ліси здатні на попіл, ванчос, клепки, особливо ліс Мартинів, довгий на милю, а вшир менше, великий ліс у Трутної, коло с. Синова, великий ліс коло Корович, коло озера Святого ліс великий, за Туром, коло Ветел великий ліс: в тих лісах іще не роблено ніяких товарів, а єсть там дерева здатного досить“.

Але то була найглухійша з королівщин, віддалена від сплавних артерій гданського експорту, і тут ще було трохи нерушеного лісу в 1560 рр. По иньших місцях ліси винищено далеко скорше. Занадто великі доходи давали сі лісові товари! Судячи з вище поданих цїн річний експорт 50 лаштів мусів дати понад тисячу золотих чистого доходу — величезні гроші на ті часи. Отже в сусідній любомильській королівщині, в Холмській, як кажуть ревізори 1570 р. „ліси спустошені ще за п. Тенчинських і п. Тарла на кояги, ванчоси, попіл і клепки; тепер вирубують їх від Грубешова.“ В королівщині белзькій „за попередніх старостів роблено силу лісових товарів, як оповідали люде з тих сіл і робітники, що коло того роблять: оповідали, що за неб. п. Тенчинського воеводи краківського, місцевого старости († 1563) дуже багато лісу випалено на попіл, й роблоннем иньших лісових товарів понищено, бо було поставсено пять буд, в котрих роблено попіл й иньші лісові товари“. В сусіднім Камінецькім старостві

„було перед тим чимало лісів до палення попелу й роблення різних лісових товарів, але тепер (1565 р.) до попелу вже дерева майже нема зовсім, хіба до роблення ванчосу й клепок можна б ще дещо знайти.“

В своїх власних, дідичних маєностях пани, безперечно, були трохи розсудніші, не нищили лісів так безмірно рабівничо, як по державах — королівщинах, але загалом скрізь нищено ліси без милосердя. „Де поглянеш, каже польський поет, всюди рубають або бук до гуті, або сосну на смолу, або дуб на барки“.

В землях в. кн. Литовського розвій лісового промислу також розпочав ся вже на добре в XV в., але був дещо здержуваний вивозовими митами, побираними правительством з лісових товарів, а в середині XVI в. загальмувала його проба заведення правительственої монополії на них (1547). Але скоро шляхта добила ся скасування сеї монополії, і в 1560-х рр. з земель в. кн. Литовського ведуть уже широкий експорт лісових товарів не тільки самі властители, а й різні купці й посередники.

Вміру того як гинули ліси в ближчій сусідстві сплавних артерій гданського торгу й ціна на лісові товари йшла в гору, експортери починають звертати ся по них до дальших околиць. Які страшенні, просто неймовірні скоки робила ціна протягом п'ятидесятиліття, від рр. 1560-х до р. 1620, покаже нам отсе порівнянне цифр. В р. 1563, як ми бачили, платив ся лашт попелу в Гданську по 34 золотих, в 1620-х рр. в такій далекій околиці, як староство Овруцьке купці платили на місці за гданський лашт 576 золотих. Золотий за сей час зменшив ся в своїй металічній вартості лише в двое, його покупна сила в яких 3, найвище в 4 рази; значить ціна попелу в порівнянню з иньшими продуктами пішла в гору що найменше в 5 разів. В сім здоровіні лісових товарів дало себе знати винищення лісів, в таких страшних розмірах переведене протягом попереднього століття. Але разом спокуса такої дорогої ціни жене до дальшого нищення — навіть в тих краях, де лісів було мало, де вирубованне й паленне їх на попел було простим злочинством перед краєм. Нищать ся ліси в східно-полудневій Галичині: нпр. в 1640-х рр. державець галицької королівщини записаний в рахунках гданських лісових фірм з поважним задатком 25 тис. зол., два промисловці з Галича винні 310 тис. зол., і т. и. Роблять ся контракти на вируб і випал лісів подільських, побожських, клівських, задніпряньських. Будники і всякого рода „справці“ від лісових товарів становлять

правдивий авангард в „культурнім поході“ на Україну польської шляхти з кінця XVI і першої половини XVII в.

В люстрації королівщин Київського воеводства 1622 р. з виробом поташу стрічаємо ся в старостві овруцькім, білоцерківськім, канівськім. Мартин Каліновський з жінкою в продуктах, які обов'язують ся в 1634 р. постачити львівському неґоціанту Убальдіні на рахунок забраних від нього 29 тис. зол. грошей на першім місці ставлять „уманського поташу сто бочок“, які вони обов'язують ся відставити „своїми підданими на берег до Нелишковице (тодішня пристань для збіжа й лісових товарів на Сяні коло Синяви — се з уманських маєтностей!). Чотири роки пізнійше вони роблять ще більший контракт на уманський попіл, уже безпосередно з гданьським неґоціантом Деменсом: за побрану від нього суму 108 тис. зол. „на свою пильну потребу“ вони запродають йому поташ в своїх уманських маєтностей — з буд „уманських, куніцьких, іванських, маньківських, буцьких, мушурівських й інших“, „найпершого сорту, без всякого фальшу, не сухого, з облупленої клепки“, і т. д.; всього має бути коло 100 лаштів. Король Володислав в 1637 р. дає позволенне Остророгу „на свобідне паленне поташів і виріб інших лісових товарів в Лисянці протягом дванадцяти літ по своїй впадоби“. В околицях Полтави іде тоді такеж паленне лісів, але на кошт самого державного скарбу. Єремія Вишневецький списує контракт з львівським неґоціантом Боїмом, запродаючи йому поташ, який вийде з фабрикації 1636 р. „в будах моїх власних українських — з усіх буд моїх, в сумі 1500 шіфунтів (коло 30 лаштів), зобов'язуючи ся відставити той поташ своїм коштом до Фастова. Станислав Конєцпольський видержавлюючи в р. 1643 Гадяч з околицею на три роки, контрактом обов'язує державця виготовляти, що року тисячу шіфунтів (коло 20 лаштів) поташу „найвищої проби“, і крім того 15 лаштів „шимельцугу“, відставляючи сі товари до Миргорода.

Яке знищенє в ліси сього полудневого, малолісного поясу несли за собою сі контракти, показує напр., що в Білоцерківській королівщині за кілька літ поташової фабрикації ліси були вже так „перебрані“, що по гадці ревізорів ще лише кілька років можна було робити поташ. Але разом з тим ціна йшла в гору й ліси нищено немилосердно далі для потреб шляхецької шкатули.

Gdyby nie było potažu,	Skarb to nie dosyć ceniony
Nie było by ekwipażu;	Z popiołów mamy galony —
пише ще в XVIII в. Красіцький.	(Далі буде).

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

СТУДІЇ З ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ *).

Експорт збіжжя в XVI—XVII вв.

Вивіз всіх тих продуктів, які ми оглянули в попередніх главах, міг бути чи більше, чи менше шкідливим для економічного життя українських земель, міг бути просто руйніним — як вивіз лісових товарів, але він дотикав господарства не панщинного. Він експлуатував не так людську працю, як природні запаси українських країв і не відбивався так різко на відносинах суспільно-економічних. Натомість вивіз збіжжя, що розвивається з часом за вивозом продуктів фавни і товарів лісових — в другій половині XVI в., приносить за собою незвичайний попит на робочі руки, приводить до незвичайного зросту панщини і через те стає він незвичайно важним чинником чи стимулом в історичнім процесі наших земель.

Попит на наше збіжжя виходить відти-ж, відки прийшов попит на товари лісові, й розвивається поруч із ним, але впливами своїми досягає наших країв значно пізнійше — в другій половині XVI в., властиво під кінець його.

Огнищем його був Гданськ. Лежучи при виході в море річної сїти вислянського басейна, він уже з кінцем XIV в. стає важним експортним торгом не тільки лісових товарів, а й збіжжя. Ряд подій, які мали місце на протязі XV віка, скріпили се значінне. Упадок рицарської держави в другім і третім десятиліттю його передав в руки Гданська ті великі операції в скуплі й продажі збіжжя, яку провадила перед тим рицарська адміністрація. Потім наступило повстання пруських міст против рицарського правительства. На чолі міст стояв власне Гданськ; вони піддалися Польщі, і се привело кінець кінцем Прусську державу до упадку, а західня Прусія була прилучена до Польщі. Се була зміна дуже користна для Гданська: вона увільнила торг гданський від всяких обмежень пруського правительства, здобула йому широкі привілеї, знесла всякі границі й перешкоди в торгу з землями Польщі й зробила Гданськ головним, майже монополїним екс-

*) Див. кн. V, VI і VII.

портером продуктів господарства польських провінцій на півночі. Упадок Ганзейського союзу, до котрого належав Гданськ, довершив сей розвій гданської торгівлі. Голова ганзейського союзу—Любек, що грав ролю посередника в довозі й вивозі товарів з Гданська й до Гданська, підрізав ся нещасливою боротьбою з Данією за ганзейський монополъ торгівлі на Балтійським морі. Війна ся, закінчена трактатом 1536 р., положила кінець сьому монополеви й увільнила Гданськ від ганзейської опіки. Гданськ увійшов тепер в безпосередні зносини з морськими краями за-балтійськими і мав можливість незмірно розширити свої торговельні обороти. Протягом другої половини XVI і першої чверти XVII в. вони дійсно розвивають ся незмірно, так що Гданськ стає одним з найбільших торговельних міст Європи, а в його торгу сього часу перше місце займає експорт збіжа.

Найстаршим, традиційним торгом для пруського вивозу збіжа, уже з XII віку, були скандинавські краї — Норвегія й Швеція з їх слабо розвиненою хліборобською культурою. Потім — в XIV — XV в. прилучається до них також неродюча Шотландія й Голяндія з Фляндрією, що наслідком сильного зросту міської людности й міського промислу все менше могла задовольняти ся своїми різними продуктами — як каже оден віршик з серед. XV в.: „що край дасть збіжа і урожаю, не вистане на хліб і на оден місяць“. Часами, підчас неврожаїв запотрібовувала збіже також північна Франція й Англія: лісові товари йшли туди все, а збіже тільки часами. Гданськ, що протягом XV в. стає головним експортним портом і торговищем збіжа на балтійським побережю, вже при кінці XV в. вивозить в „добрі“ роки по 10 тис. лаштів збіжа (коло 250 тис. метричних сотнарів, або півтора міліона пудів); вивозять головно жито, а всі иньші роди збіжа не грають іще ролі*). Протягом XVI віку вивіз збіжа зростає ще більше, а ринок непомірно розширяється, обіймаючи також полудневу Європу. Рівновагу нарушує тут крайній розстрій господарства і спеціально хліборобства в Іспанії: давнійше вона була коморою полуднево-західньої Європи, постачала збіже в Італію, Францію, Фляндію, рівноважачи своїми надвишками потреби сих країв. Але вікова війна Іспанців з Маврами захитала основи

*) В 1490 р. на загальну суму 241 тис. сотнарів всі иньші роди збіжа окрім жита (пшениця, ячмінь, стручкові) дають 8 тис., в 1492—4½ тисячі сотнарів.

ї господарства, з другого боку розвій культури вина й оливи все більше зменьшав продукцію збіжа. Вигнанне Морисків, що становили головно хліборобську й ремісничу людність (1571) і божевільні податки, наложені правительством Филипа II на всякого рода продукти, загострили кризу. Іспанія не тільки не може посилати збіжа на давні свої ринки, а сама починає в великих масах спроваджувати збіже з балтійського побережа — з Гданська спеціально (в останній чверти XVI в.). За тим іде попит на збіже з Португалії, з Італії, зростає попит з північної Франції, Фляндрії й Нідерляндів. Гданськ стає світовим шпихлѐрем і висилає на захід величезні маси збіжа, головно за посередництвом голяндських купців — свою експортну флоту Гданськ мав невелику.

З тим зростає запотрібованне збіжа на гданськїм торгу й розширяється територія, з якої збирає він збіже на свій експорт. Давнїше вистарчало збіжа балтійських країв — Прусії, Поморя, Ливонії й сусїднїх провінцій польських і литовських. З розростом експорту — з XV віком пруський експорт сягає по збіже все далї й далї в глибину басейнїв рїк Висли й Нїмана, що служили майже виключними дорогами для вивозу сього тяжкого товару — так само як і дерева. Він підїймаєть ся все вище сими рїками та їх допливами, не тільки більшими, а й другорядними. Нас розумїєть ся буде тут інтересувати басейн вислянський, що численними своїми галузями входив глибоко також в українські землі. Уже конституція 1447 р., що оголошувала вільними, вийнятими з під приватного права сплавної рїки (їх не можна було загороджувати нїякими загородами, аби не здержувати сплаву вгору чи в долину), — вичисляє між ними також Буг, Нарев, Вепр, Корсону, Сян, Вислоку, Дунаець. Зріст експорту збіжа на сїй рїчній сїти покаже нам отсїх кїлька цифр з рахунків митної комори в Влоцлавку, так сказати-б на границї середньої й долїйшньої Висли: 1537 р. тут записано звиш 6 тис. лаштїв збіжа, в 1560 близько 10 тис., в 1579 всього вивезено до Гданська близько 17 тис. лаштїв *). Загальний експорт збіжа з Гданська в 1583 р. обчислювано на 50 тис. лаштїв, а протягом дальших десятилїть,

*) Наводжу отсї цифри влоцлавських митних записок:

1537 року збіжа з фїльваркїв лаштїв 5.084¹/₂. скупного 1.195, разом 6.279¹/₂.

1558 р. збіжа *proportii laboris* 3.158, скупл. 907, увільненого 1468, разом 5.534.

з розвоєм вивозу до полудневої Європи мусів він зрости ще більше. Трапляли ся роки, що переходили за 100 тис. лаштів.

Уже в першій чверти XVI віка сей експорт збіжа починає заціпати найдалше висунені в сій річній сіти українські землі — то значить середне Побуже. З 1526 р. знаємо цікавий процес про недодержані умови сплаву збіжа з Тикотина, на Нареві (на Підляшшу): королевецький (кенігсбергський) купець закупив у одного тикотинського купця пятьдесят лаштів жита по півсеми копи (13 зол.) за лашт і той мав то йому приставити до Тикотина; тим часом королевецький купець, прибувши на той час „з судны и зь людми, нанемши ихъ такъ много, колько было потреба на то, штобы ми оная сума жита вся отпроважона была водою“, — не дістав усеї скількості жита, і через те не виплатив усіх грошей тикотинському. Люстрація 1564 р. застає експорт збіжа сильно розвиненим уже і на горішнім Побужу — в землі Холмській і по части в Бельзькій. Рахуючи збіже по тутешних фільварках, ревізори подають відносини тутешніх мір до гданського лашту, покликаючи ся на свідощтво місцевих людей, „котрі плавають до Гданська“, а при першім з ревідованих — красноставським старостві читаємо таке: „там в Красноставі збіже часом продаеть ся дорого, бо Красностав лежить в такім краю, що звідти можна добре продати збіже, довізши до иньших близьких міст, а хто хоче — то й водою до Гданська спустити, бо Висла тече не дуже далеко від Красностава, і до неї селяне довозять збіже, а й Венр ріка тече під Красноставом і нею на весну спускають: починаеть ся він мало що низше від Красностава“. І подавши місцеві ціни збіжа, ревізори для порівняння подають також ціни гданські, завважаючи: „се написало ся не на те, аби класти на котрогось старосту обовязок спускати, але для того, аби було видно, як було на місці й почім би випало в Гданську“. В усім отсім чуеть ся уже жива звязь тутешнього збіжевого обороту з гданським торгом і гданським експортом. Серед селянських обовязків навіть досить далекої Белзької королівщини стрічаємо уже обовязок „відвезти свій засів до спусту“ (річного сплаву).

1560 р. збіжа шляхетського 5.013, з міст вільних 1.846, увільнених 843, оподаткованих 2.256, разом 9.958.

1579 р. збіжа з маєтностей духов. $379\frac{1}{2}$, з староств $953\frac{1}{2}$, шляхецького 3.724, з міст $1337\frac{1}{2}$; осібно в Видгощі записано $2.709\frac{1}{2}$, з сіл $33\frac{1}{2}$, на комягах 2.916; всього вивезено до Гданську обчисленого збіжа 16.939 лаштів.

Нема сумніву, що експорт ішов також і з західньої Галичини—з Перемищини. Експорт соли, що в великих розмірах вівся з перемиського підгір'я рікою Сяном, по аналогії дає дорозумівати ся про се; та й деякі натяки можна знайти в люстрації. Напр. ревізори завважають при ревізії сяніцької королівщини: „хоч збіже звідти й не спускають до Гданська, але й там воно поплачуєть ся завсїди добре“—в тім звучить певне протиставленне Сянічини королівщинам Перемищини, ревідованим перед тим. Про лежайську королівщину завважають ревізори, що в тутешніх лісах будують „комаги“ для спусту в потребі, і шкутнинішній староста казав збудувати дві великі й два „лихтани“ (рід великих човнів): тут очевидно йде мова про „потребу“ спусту власного збіжа. Італійський мемуар про хлібну торгівлю Польщі, зладжений в 1584 р., виразно говорить про сплав Сяном всякого рода збіжа, гороху, коноплі, дерева, шкур і всього такого иньшого. І львівські купці в тих часах законтрактовували ся ріжним гданським і дальшим фірмам, включно до льондонських, на великі партії збіжа, по кілька сот лаштів.

На Побужу — в Холмщині, в Берестейщині, в північно-західній Волини, що сусїдувала з побужським басейном, сплав збіжа від 1560-х рр. стає вже звичайною приналежністю великого господарства. Експорт лісових товарів проторював дорогу експортові збіжа й йшов з ним в парі. Вже в 1551 р., просячи свободного пропуску за границю своїм лісовим товарам, шляхта в. кн. Литовського просила також безмитного визову збіжа „з гумен шляхецьких“. Правительство не згодило ся на таку пільгу, але від коли Волинь прилучено до Польщі, й тутешня шляхта дістала сю привілегію, на берестейській коморі засїдає спеціальний агент старости „ку пригляданью пропущенья товаровъ воднихъ ихъ мил. пановъ шляхты, то есть житъ, пшениць, поцеловъ и дерева вшелякого — лїсныхъ товаровъ“.

З самої Берестейщини нпр. занотуємо процес з тогож 1569 р. між берестейським купцем Рубином з одним „земенином повѣту Берестейского“ за недодержанне контракту в справі вислання шкути з 300 бочками жита, вартости 100 кіп. З одного процесу довідуємо ся, що з ковельських маєтностей Курбского за його жита (ум. 1583) сплавлено ся до Гданська збіже й лісові товари. В иньшій іде мова про захоплені володимирськими крилошанами „в замочку владыцтва володимирского“ ріжних припасів —

жита, пшениці, круп, пшона, приладжених до спуску на весну до Гданська на трох комягах. Холмський владика в 1583 р. закон-трактовує одній гданській фірмі велику партію збіжа, яку обов'язує ся приставити до Торна, на долішній Вислі: 100 лаштів жита й 50 лаштів пшениці.

Навіть з більш полудневих околиць — з Луцького повіту вивозять збіже в великих масах. Слуга кн. Острозького в 1562 р. заносить скаргу в луцькім ґроді на луцького війта: він пограбив транспорт збіжа, що йшов з маєностей Острозького до Буга. Великій князь, віддаючи луцьке владиттво Марку Жоравницькому, поставив йому в обов'язок прислати сто лаштів жита над Буг, і пригадував йому про се перед навігацією того-ж року — инакше казав відступити одно з сіл великокняжій адміністрації. Головним портом, цінним особливо перед прилученням Волини до Польщі й знесенням митної лінії на сій границі, був Устилуг, на устю р. Лугу до Бугу: сюди підвозять збіжа з Володимирського й Луцького повіту, сюди приганяють комяги для його транспорту; купці, що торгують збіжем, мають тут свої склади.

Таким чином з останньої чверти XVI в. вся північно-західня Україна — всі краї вислянського басейна, з виїмком тільки крайнього підгір'я, вже війшли в район збіжевого експорту.

Господарство на вивіз. Розвій фільваркового господарства.

Сей розвій збіжевого експорту був фактом незвичайної ваги в економічнім життю. Робив ся останній рішучий вилом в давнім натуральнім господарстві. Рільне господарство переставало служити виключним цілям власного прожитку, як бувало до того часу. Збіже діставало грошеву вартість, як дістали його вже перед тим мед, шкіри, худоба (воли спеціально). З тим у двірського господарства являла ся нова ціль — обробляти землю для ринку — на продаж, на вивіз. Коли в інвентарях галицьких королівщин з першої половини XVI в. ми часом цілими роками не можемо знайти одного кірця збіжа проданого з фільварків, то ревізори королівщин 1564 р. уже всі запаси збіжа, всі хлібні дани обрховують по грошевій вартості, по риночній ціні, і за відрахуванням „пятої часті на засів“, вставляють грошеву вартість фільваркових запасів в доходи королівщини. Бачили ми навіть уже й обережні натяки з їх боку, що се збіже можна-б рахувати з оглядом на ціну не місцеву, а гданського ринку. І „устава на во-

доки в. кн. Литовського“ (1557), що заводила нові порядки в державних маєностях великого князівства, також ставить метою фільваркового господарства продукцію збіжжя на продаж; навіть вівсяна данина, давнійше призначена на поживу коней місцевих, а що найбільше — двору вел. князя, тепер по задоволенню двірських потреб, коли не буде в ній потреби на великокняжій дворі або ловах, має вже висилати ся „до портовъ“.

Легко собі представити, який переверот вносило се в господарство. Давнійше властиво не було інтересу вести хліборобське господарство понад свій прожиток і потреби тісно-місцевого ринку; тепер можна сказати — ціла Європа ставала ринком для панського фільварку Польщі чи Литви, чи західно-українських земель. Давнійша господарська мудрість полягала головню на хованню й ощаднім використуванню натуральних запасів свого маєтку (не кажу, розумієть ся, за грабівничче руйнування лісів). Полишаючи на боці сю експлоатацію лісів мало що можна було змінити в джерелах своїх доходів, і панські доходи з господарства зростали поволі з натуральним приростом людности, з збільшенням обширу селянської рілі і з ріжними дрібними наддатками до давнійших чиншів і данин. Тепер останнім словом господарської економіки стає як найбільше розмноження двірського господарства, розширення двірського поля, закладання нових фільварків, побільшення суми двірської праці через підвищення панщини, через перенесення її з лану на господарство, через роздроблення селянських господарств — включно аж до перетворення селян з повним господарством на малоземельних загородників.

Ціни на збіжжя під впливом запотрібовання на експорт раз-у-раз зростали, особливо в середніх десятиліттях і в другій половині XVI в. Ціну збіжжя в Польщі на підставі даних люстраційних представляють в такім виді: лашт пшениці коштував ¹⁾:

в 1564—9 р.	коло	12 ¹ / ₂	угор. золотих	(21 зол. 18 гр. пол.)
в 1592	”	21 ² / ₃	”	(45 зол. 40 гр. пол.)
в 1616	”	24 ¹ / ₉	”	(54 зол. 48 гр. п.) ²⁾

¹⁾ Цифри сі подаю з певним остереженням: вони походять з обчислень польського дослідника з другої половини XVIII в., Ф. Лойка. По нім, на великий стид польської історичної науки, за півтора століття нічого нового не було зроблено в тім напрямі.

²⁾ Веру лашт гданський і золотий угорський (червінець) як одиниці загальні й незмінні; ціна ж золотого польського раз-у-раз падала супроти золотого угорського.

Спеціально з українських земель можу подати кілька порівнянь — з виданих мною люстрацій 1565—70 рр. і невиданих, зібраних мною інвентарів королівщин:

В сянській королівщині в 1524/5 р. продавали з фільварка колоду пшениці за 30, 36, 40 гр.; в 1565 цінили колоду пшениці гіршої на 108 гр., чистої на 140 гр. В любачівській королівщині в 1535/6 продавали в однім випадку з фільварку колоду пшениці по 2 зол., колоду ячменю по 28 гр.; в 1568 р. колода „пивної“ (мішаної) пшениці цінить ся на 76 гр., ячменю на 40 гр.; в 1570 колода пшениці на 130 гр., ячменю на 52 гр.

В городецькій королівщині продавано 1534 р. з млину колоду жита середно по 24—30 гр. (ціна незвичайно вагаєть ся, і сей брак сталої ціни дуже характеристичний для тодішніх обставин: по жнивах продають колоду жита $13\frac{1}{2}$ —15 гр., на передновку по 30—42 гр.). Колоду пшениці продавали середно по 48 гр. (знов таки ціна скаче з 35 на 68 гр. з жнив на передновок). В 1565 р. раховано „мірно“ колоду жита на 60 гр., пшеницю 80 до 104.

Металічна вартість золотого від 1525 р. до 1565—70 зменшилася на 25⁰/₀, від 1535 на 10⁰/₀, отже ціна збіжа зросла з 1525 р. до 1565 яких $2\frac{1}{2}$ рази, від 1535 близько 2 рази. Потім, протягом дальших п'ятидесяти років ціна збіжа ще зросла (бодай місьцями) два рази.

Се, розумієть ся, мусіло незвичайно вплинути на зріст хліборобства, спеціально — на розширення панського, фільваркового господарства. Нунцій Комендоне, пишучи про господарство Польщі в 1564 р., уже бачить різку різницю в господарстві країв захоплених і не захоплених вивозом збіжа. „В останніх літах, пише він, хліборобство піднесло ся по берегах Висли й иньших рік, що впадають до Балтійського моря, бо збіже спускають до Гданська, порту польського короля, звідки воно розходить ся до Голяндії, а часто навіть і до Португалії. Натомість друга частина королівства, себто Поділе, Русь, Волинь і частина Литви, що могли-б бути далеко урожайніші, зостають ся в більшій часті без оброблення, бо їх люде засівають збіжем лише настільки, щоб вистачило достатно для місцевих людей — тому на всіх тих ріках, що пливають до Чорного моря, нема ніякого торгу“. Комендоне радив Венеціанам організувати експорт збіжа з чорноморських портів, і се був добрий проект, тільки з нього

не вийшло нічого, і впливи нового стану річей, нових напрямів господарської політики розширяли ся на українській території по периферії земель вислянсько-бузького басейну, безпосередньо обнятих гданським вивозом.

На Побужу нові течії в господарстві дають себе відчувати вже підчас люстрації 1564 р. Фільварків дуже багато, господарство в них ведеть ся в значних розмірах. От таблиця цифр збіжа в лаштах з фільварків побузьких королівщини, що сплавляли своє збіже до Гданьска з люстрацій 1564 і 1570 рр.:

		жита	пшениці	ячменя	вівса	гречки
Красноставська	1554	107	8	21	108	6
	1570	104	8	30	106	8
Холмська	1564	51	34	16	85	5
	1570	67	48	11	80	15
Любомльська	1564	60	4	5	29	3
		59	13	12	42	10
Городельська	1564	113	4	9	48	7

Переводячи се на відносини фільваркового господарства до господарства селянського, будем мати:

Красноставська при 16 селах і 230 селян. ланах має 6 фільварків і в них 250 лаш. збіжа, що дають на оден селянський лан фільваркового збіжа 1,1 лашт.

Холмська при 28 селах і 282 селян. ланах має 6 фільварків і в них 191 лаштів збіжа, себто 0,66 лашту на оден селянський лан.

Любомльська при 14 селах і 210 селян. ланах має 4 фільварки і в них 136 лаштів збіжа, себто 0,66 лашту на селян. лан.

Городельська при 11 селах і 114 селян. ланах має 2 фільварки і в них 179 лаштів збіжа, 0,56 лашту на селянський лан.

Подібне бачимо і в посянській королівщині лежайській, де на фільварках 1564 р. знайшло ся 39 лаштів жита, 14 пшениці, 20 ячменю, 78 вівса, 2 гречки. При 11 селах і 175 сел. ланах вона має 3 фільварки, в них 153 лашти, себто 0,88 лашту на селян. лан.

Ще інтенсивнійше в королівщині камянецькій (галицькій), тут в 1564 р. 37 лаш. жита 11 пшен. 16 ячменю 115 вівса 10 гречки, в 1570 „ 38 „ „ 17 „ 5 „ 38 „ — „

Беручи навіть низший рахунок — 1570 року, се дуже багато: в королівщині 5 сїл і 102 селян. лани, а 3 фільварки, в них 98 лаштів, збіжа, 1 лашт на лан.

Але звернім ся до сусідньої з Побужем, але ще не зачепленої експортом збіжа королівщини ратненської й побачимо зовсім иньше:

1564 29 лаштів жита 1 пшениці 1 ячм. 20 віса 8 гречки
 1570 24 " " 2 " — " 6 " 3 "
 тут 20 сіл і 375 сел. ланів, а 2 фільварки, в них збіжа 0,16
 лашту на лан селянський.

Подібне й на Поділю. Переходячи до королівщин подільських від побужських де вони так докладно обчисляли умолот збіжа, його вартість, відносини до лашту гданського, — ревізори пускають тут се все в трубу: торг збіжем іще не досягнув сих країв зовсім, і господарство вело ся виключно майже для власного прожитку. Приступаючи до описи господарства першого з тих подільських староств, Барського, вони завважають: „Там в тім старостві є досить простору, так що не тільки фільварків, а й сіл можна-б більше мати, ніж їх єсть — як би Бог був ласкав дати спокій; а тепер, хоч є ким робити в тих фільварках, які є, але як засіють добре одного року, то держать збіже в стогах по полях „для пригоди“, а по части також на випадок неврожайного року, і вже в дальших роках так багато не сіють — от лише для виживлення замку й фільварків“. А просусідню хмельницьку королівщину вони кажуть: „не дуже там поплатне збіже, а не дуже й записують, скільки намолотять — аби тільки мали що їсти з дня на день“. В величезній королівщині барській знайшло ся по фільварках всього 1085 кіп ріжного збіжа — докладнішого рахунку ревізори не роблять, а вартість збіжа рахують по 8 гр. за копу; в королівщині камінецькій 1336 кіп, так само середно по 8 гр. за копу; в хмельницькій всього 832 копи, вартости по 6 гр. копа. На лашти могло се дати коло 100, 130 і 85 лаштів. Що до вартости, то на Побужу копа збіжа випаде по яких 12—13 гр. отже на Поділю 1¹/₂—2 рази дешевше.

Так само не захоплене було в тім часі новим рухом карпатське Підгірє й Покуте. Про центральну й східну Україну нема що й казати.

Під впливом попиту на збіже в північно-західній Україні в третій чверти XVII в. розвиваєть ся незвичайно живий рух коло фільваркового господарства. Фільваркове господарство незвичайно розширюєть ся. Закладають нові фільварки не тільки дідичі й державці, а й ріжні дрібні доробкевичі — служебники старостинські, ріжної „кондиції“ люде заводять собі невеликі фільварки також. Війти (солтиси) й князі (старшини громад воло-

ського права), роблять те саме, користаючи з права осаджувати в своє виключне володінне селян малоземельних — загородників, та маючи право на певну панщину — невелику що правда (всього кількоденну по букві привилеїв), але безперечно в життю її значно збільшувано. Коли навіть низші сільські агенти — т. зв. десятники змушували часом селян до панщинних робіт, як на се скаржать ся селяне ще в середині XVI віка, тим більше могли се робити війти та князі — не кажучи про різних державців, старостів і тим більше — дідичів. І розширення фільваркового господарства несе з собою забиранне селянських ґрунтів, обезземеленне, дробленне селянських господарств і страшений зріст панщини. З розвитком фільваркового господарства західня Україна стає вже справжнім селянським пеклом, з якого більше енергічні, менше податливі одиниці починають масами тікати, шукаючи лепших обставин життя в землях, не захоплених ще господарством на вивіз.

Забиранне селянських ґрунтів і безземеленне селян.

Передо всім розвій хліборобства на вивіз і розширення площі фільваркового господарства дає себе знати в забиранню селянських ґрунтів під фільварки. „Згін“ селян і „скупля“ селянських ґрунтів та прилученне тих ґрунтів до фільварків або закладанне на них нових фільварків, практиковані й давнійше, стають явищем дуже частим в другій половині XVI в. Згадавши кілька фактів скуплі селян в сяніцькій королівщині, ревізори завважають: „коли так будуть що року скуповувати по кількох селян, то таким чином їх далі не богато й у старостві зістанеть ся“. Справді, таї дозволи по королівщинах давали ся тоді дуже часто і державцям, і ріжній дрібній службі. Так в ревізії тої сяніцької королівщини читаємо про старостинських служебників, що поскуповували кілька ланів від селян „не без розливу сліз“. Одєн з них випросив привилей від короля на солтиство в с. Половцях „з правом скуповувати там селян скільки хоче, а ті ґрунти прилучати до солтиства“, і таким чином міг дуже дешевим коштом заложити собі фільварок на селянських ґрунтах та стати малим дідичом. Інший якийсь шляхтичок випрошує собі грамоти від короля на право викупити два лани від селян і сусідній млин від міщан в с. Головенці й заложити собі „нове солтиство“ в сїм селі. В Одріховій князь „недавніми часами, не знати яким правом, відібрав ґрунти від двох селян, що сиділи на

двох дворищах й прилучив до своїх ґрунтів“. В Мощенці солтис „відібрав кілька частків тяглої землі від селян і прилучив до свого фільварка“. В Коростенку Війтівським слуга замковий скупив ґрунти від трох селян і випросив на них привилей для засновання нового солтиства, крім того що давнійше там існувало! Під титулом війтівств і солтиств, більше або менше титулярних, творить ся численна серія нових дрібних держав з фільварковим господарством і новими панщинними вимислами. Конституції з початку XVII в., проголосивши принцип, що війтівства й такі привілеювані солтиства повинні роздавати ся заслуженим воякам як певного рода емерітури, підтримали й далі повели сю систему творення таких нових фільваркових господарств меншого розміру.

Старости робили подібні-ж операції на більші розміри. Перемиський староста, скориставши десь в 1550-х рр. з якоїсь „причини“, ціле велике село Гійсько, де було 36 селянських великих господарств-дворищ, скупив і ґрунти ті обернув на фільварок, а самих селян осадив на обійстях (zagrodach, усадьбах) полишивши їм тільки малі кусники поля і обложивши щоденною панщиною „від полудня“. На відібраних від селян 24 ланах заложив він великий фільварок, з додатком прилученого „непожиточного“ фільварку на ур. Кругель: мав там 500 кіп жита і 800 кіп пшениці, так що з становища панської кешені операція ся була незвичайно „раціональна“. Подібну історію переказує ревізія львівської королівщини. Тутешній староста Гербурт в 1560-х р. „зігнав“ селян с. Підлісок з їх ґрунтів і на їх місці осадив загородників — селян на малих ґрунтах, а решту ґрунтів, очевидно, прилучив до фільварку. В иньшій селі — Туринці державець Стан. Жолкевський, діставши се село, помірів селянські ґрунти і лишивши частину їх селянам, частину забрав на фільварок, а иньшу ще частину ужив для осадження нових малоземельних осадників. В 1534 р. в сїм селі було 28 господарств, що сиділи на волозьким праві, на неміряних ґрунтах, без панщинних обовязків, а про заможність їх свідчить дань худобою: кожде господарство давало по барану й свині натурою, не користаючи з права грошевої оплати, уставленої для тих, що свиней або баранів не мали. В 1565—70 рр. було тут 62 тяглі господарства на 10 ланах і 26 загородників, обложених панщиною для нового фільварку. Судячи з того, що частину ґрунту забрано на фільварок, давнім

селянам ледво чи лишило ся більше як третина їх давніх ґрунтів; ціле село з патріархального боґацтва ґрунтів перейшло на мало-земельних пів-пролетарів. Упадок добробуту давнійших осадників видно з того, що замість давнійших 28 баранів і 28 свиней, що приходило з тих давніх 28 господарств, в 1565 прийшло з тих 62 нових господарств тільки 20 штук свиней і 1 баран. За то станув фільварок, на яким в 1570 р. було близько 1200 кіп ріжного збіжа, отже й тут реформа ціною знищення селянського добробуту значно наповнила панську кешеню.

Такі близші пояснення, які люстрація дала нам про пере-міни в сих селах, не часто знаходимо. Але порівнянне простих цифр, коли убуває селянських ланів, або нагло зростає число за-городників коштом давнійших тяглих господарств ¹⁾, нарешті ляко-нічні замітки про скуплю або згін, вказують на анальоґічні опера-ції — забиранне розроблених, справлених ґрунтів селянських під фільварки, дробленне селянських господарств в інтересах збільшен-ня панщини і заміну господарств повних — з більшими ґрунтами й ширшою господаркою — малоземельними „загородами“, на панщи-ну видатнійшими ніж ті повні господарства. Загородники часто не несли ніяких обовязків окрім „пішої панщини“, себто роботи без худоби, але панщина бувала значна — два, три дні на тиждень, або й щоденна панщина від полудня, „постійна робота“ ²⁾. Та-ким чином розмірно до своєї економічної сили й тої скількості ґрунтів, яка лежала під ними, сі малоземельні загородники для фільваркового, панщинного господарства були далеко видатнійші, ніж господарства повні, „тягли“. Отся замітка львівської ревізії може пояснити становище й ролю сього сільського пролетаріату в фільварковім господарстві: „Сі два села (Полтва й Замостє) треба розуміти як одно — людей там буває часом більше, а ча-

¹⁾ Напр. в с. Шегинях перемиської кородівщини між рр. 1553 і 1565 число тяглих господарств з 8 ланів упадає на 5, а число за-городників зростає з 11 на 24. В с. Поздячу на місце давніх 8 цілоланових господарств, які застаємо ще 1553 р., в 1565 нагло бачимо 30 госпо-дарств, на 9 ланах — правдоподібно перемерено ґрунти, знайдено при тім о лан більше, і подроблено старі великі господарства. В Острові (Львівського староства) число ланів в рр. 1545—1565 спадає з 26½ до 20, а число господарств помножуєть ся з 42 до 51, і т. и. (див. мої вступні розвідки при Жерелах до історії України-Руси, т. II і VII).

²⁾ Про загородників, їх економічне становище й обовязки див. в кінцевих розділах тих вступних розвідок при Жерелах (т. I—III і VII).

сом менше, бо часто розбігають ся; чиншу ніякого не дають, хіба сіють — там де їм підстароста позволить і покаже, а сидять на постійній роботі, як загородники. Села сі дуже потрібні для глинянського фільварку, але пп. Сверчі недавно забрали їм чимало поля і сіножатей, з яких вони мали прожиток, і через те забранне у тих сіл поля і сіножатей зменшило ся й засобів підданім і роботи замкови, бо їх багато забрало ся й пішло.

Сі підглинянські осади, може бути, являють ся пережитком давньої двірської челяди (холопів), осадженої „за двором“ давнішими часами, подібно як підльвівське Знесінне, де селяне сидять на невеликих нивках і роблять що треба „собою“, себто мабуть без худоби, „пішо“ (характеристичне в своїй наївности се повне уподобленне панщини роботі худоби); вони возили пісок, цеглу для мурів, глину і т. и., орали огороди й пололи, косили луку — „тепер же те все роблять до двору воеводи руського“ — котрому село було надане. Нові групи й цілі осади загородників, осаджених на дрібних ґрунтах і обтяжених сильною панщиною, відновляли сей давній тип на своїх хлібах осадженої невільної челяди¹⁾. Тим чином дешевим коштом розв'язувала ся справа дешевого двірського робітника. Сей загородницький пролетаріат був дешевший ніж фільваркові робітники, яких треба було удержати на двірських хлібах, і вигідніший, бо сам мусів промишляти за себе, а постачав фільваркови панщину в дуже значній кількості. Тому поруч забирання під фільварки селянських ґрунтів бачимо в середині і в другій половині XVI в., як наслідок розвою фільваркового господарства і запотрібовання робучих рук, — також зріст загородницької верстви — місцями навіть дуже сильний.

Туж мету осягало також дробленне селянських господарств. Бо грошеві чинші й ріжні данини звичайно рахували ся з ґрунту — себто селяне, що сиділи на цілім лані (давнійшій одиниці селянського господарства, що містила 20 моргів, або коло 12 десятин) платили цілий чинш, а ті що сиділи на півлані — половину його, і т. д.; роботи-ж — чи то деякі, чи всі взагалі звичайно рахували ся не з лану, а з селянського господарства. Тому в інтересах фільваркової роботи було дробити господарства: напирати, щоб великі родини, чи спільні господарства кількох „потужників“ дробились, щоб брати чи сини осідали „на своїм хлібі“ — бо такі члени старого господарства, розділивши ся, мусіли робити

¹⁾ Про неї в т. V Історії України - Руси с. 108 і далі.

більше, ніж робили давніше, з одного господарства. Тому запотрібованне дарових рук до фільваркової роботи знаходить свій вихід в сих обох явищах: дробленню старих селянських господарств „тяглих“, себ то таких що несли всю повноту обовязків, ведучи нормальне господарство і маючи до того значні обшари ґрунтови, — і в „присаджуванню“ загородників, себ то селян малоземельних, що мали „загороди“, усадьби, й мало що ґрунту понадто. За ілюстрацію послужать нам приклади кількох королівщин, з матеріалів, які дають нам їх люстрації й інвентарі.

В королівщині Перемишльській інвентар 1497 р. дає нам можливість слідити долю селянського землеволодіння вже від кінця XV в. Порівнюючи цифри 1497 і 1565 р. бачимо, що протягом тих сїмдесяти лїт площа селянських ґрунтів не зростала: в 11 селах в 1497 р. було 151 ланів селянського ґрунту, в 1568 р. тільки 158, всього тільки 5% приросту. Розуміеть ся, в дійсности ґрунти селянські збільшали ся, через розробленне неужитків, але се збільшенне нейтралїзувало се забираннем селянських ґрунтів під фільварки. За те число господарств збільшало ся дуже — через роздробленне давнїйших господарств і творенне малоземельних, загородницьких господарств: за сей час прибуло 63 тяглих господарств і 59 загородників. Сей приріст зїв всю давнїйшу надвишку ґрунтів над середнїм півлановим господарством. Економічні обставини, очевидно, не допускали на разї сильнїйшого дроблення господарства низше півланової норми, і коли таке дробленне силоміць переводило ся адміністрацією, то се не раз приводило до втїкачки. В середнїх десятилїтях XVI в. отже господарство стає на сїй нормі, число тяглих господарств не зростає, а натомість формуєть ся категорія загородницька: приріст людности, коли не відпливав на Підгірє до новозасновуваних там сїл, творив нову верству сільського пролетаріату, піших панщинників. В 1497 р. сеї категорії не було ще зовсїм в 1553 р. на 529 тяглих господарств в 19 селах було 66 загородницьких, в 1565 на 524 тяглих 141 загородницьких. Число тяглих господарств за тих 12 лїт навіть трохи зменьшило ся, число загородницьких побільшило ся більше як у двое ¹⁾.

Подібне бачимо і в королівщині Сянїцькій в її півнїчній, давно осадженій часті, в волостях Сянїцькій і Боській. Тут

¹⁾ Див. статистичні таблицї у вступній розвідці до II т. Жерел, с. 5—9.

в другій і третій чвертині XVI віка не зростає ані число господарств зні число селянських ланів: прирібки нейтралізують ся скуплею й забиранням селянських ґрунтів на панське господарство¹⁾. В деяких селах ґрунти роздроблено сильно (до восьмої і дванадцятої частини лана), але нормою зістаєть ся півланове господарство. Надвишка людности, коли не відпливає на Підгірє, де закладають ся нові осади на волоськім праві (без панщини і фільваркового господарства, що туди ще не зайшло), то творить категорію малоземельних, обтяжених панщиною загородників. В середніх десятиліттях XVI в. вона як раз витворюєть ся; в 1520—1540-х рр. стрічаємо загородників десь не десь, як вимок²⁾; в 1558 р. вони вже становять коло 5% всього числа господарств, а до 1565 р. їх число подвоюєть ся й становить коло 11% в сього числа господарств.

В королівщинах положених далі на схід, як от у Львівській, селянське господарство ще не стало на нерухомій точці, як на Посяню. Не вважаючи на забиранне ґрунтів під фільварки, селянське землеволодінне показує певний приріст: з 1545 до 1570 р. в 14 селах, для яких маємо цифри, число селянських ланів зростає на 11%³⁾. Поруч з тим множить ся число господарств дробленнем давніх ґрунтів — добровільним і примусовим. В тих 14 селах число господарств зростає за тойже час на 24%, а коли завважити, що багато ланів в 1570 р. було порожніх, то зріст господарств випереджає зріст селянських ґрунтів ще більше (на чотири рази). Особливо в рр. 1565—1570 усильно переводить ся

¹⁾ В тринадцяти осадах Сяницької волости було :

	1523	1548	1565
селянських ланів	156	153	152
господарств	284	275	282

в девяти осадах Боської волости :

селянських ланів	169 ² / ₃	169 ¹ / ₄	170 ¹ / ₂
ланів	377	366	364

див. мою вступну розвідку в III т. Жерел.

²⁾ В інвентарі 1523 р. бачимо їх тільки в двох селах, разом 9; в інв. 1548 в однім (сім).

³⁾ Що правда тут треба часом числити ся з приростом в рахунках, а не в дійсности — коли при новім помірі старі прирібки дораховували до давнійше принятого числа ланів; ми знаємо пр. такий факт в с. Добрянах, де ревізори переміривши селянські ґрунти на місце 14 ланів, які числили ся за селянами, намірили їх 36. Се село я не беру в рахунок, але і в інших могли заходити часом подібні випадки, нам не звісні.

дробленне селянських ґрунтів, заходами самої адміністрації: майже весь приріст господарств припадає на роздробленне давніх господарств. Заразом зростає число малоземельних господарств, що не тільки самі творили ся, але й штучно витворювали ся, в інтересах фільваркової роботи, самою адміністрацією. В 1545 р. їх ще зовсім не бачимо; в 1565 р. загородницькі господарства дають уже 7,5%, а дорахувавши дрібноґрунтові, дуже до них зближені — 10%; в 1570 р. вони становлять 9,5%, а з дрібноґрунтовими 12% загального числа¹⁾. Але заразом з'являється велике число порожніх господарств — при ревізії 1570 р. вони дали до 6½% селянських ґрунтів. Се вказує, що селянство тяжко зносило ті операції, які переводили ся над ним саме в сих роках — ті переломи, звязані з розширенням фільваркового господарства, і багато селян кидало свої ґрунти та йшло шукати свобідніших обставин для свого господарства й життя.

Матеріал, яким ми отсе оперували, зібраний з галицьких королівщин. Безперечно одначе, що тими-ж дорогами йшло господарство і в маєтностях приватних. Там, де маємо ми якісь звістки з сеї сфери, бачимо також явища як і по королівщинах. Ревізор 1565 р. завважають, що в Сяницькій землі убуло подимне в приватних маєтностях тому, що шляхта зігнала чимало селян з їх ґрунтів забираючи їх на фільварки для свого прожитку. В поборових реєстрах 1589 р. в Ярославських маєтностях читаємо: Рудановичі 12¼ ланів, а 2½ забрано до двору (на фільварок), Вербна 7½ ланів, а 7 забрано до двору, Ляшки 11¾ ланів, а 2 забрано до двору. В маєтностях Конст. Корнякта зігнано й забрано „до двора“ ціле село Святе, де ще по реєстру 1515 значило ся 12 селянських ланів. В Тичинській волости в Гальшовій 47 ланів, а 4½ забрано до двора, і т. д.

Розвій малоземельних господарств в приватних маєтностях, ішов таким же скорим кроком як по королівщинах. В сяницькій королівщині в 1560-рр. число малоземельних супроти числа осілих селянських ланів в старих осадах виглядає близько як 2:9, в загальнім рахунку королівщини як 2:15, а в цілім повіті — в маєтностях королівських і приватних разом — в реєстрі 1589 р. ся пропорція випадає як 4:9. Значить, в приватних маєтностях число малоземельних було ще більше, ніж у королівщинах. В пе-

¹⁾ Се збільшення в р. 1565—1570 одначе обіймає не ті самі села; зріст в тих самих селах вийшов би, мабуть, не так значний.

ремиській королівщині теж саме, тільки верства малоземельних ще сильніша: в старих осадах в 1560-х рр. відносини її до селянських ланів виглядали як 1:2, в 1589 р. в цілім повіті майже 2:3. На Побужу сей процес розвинув ся ще скорше: там уже реєстр 1569 р. показує число малоземельних господарств майже рівне з числом ланів: в Холмській землі на 2.825 селянських ланів було малоземельних 2.101 (в 1589 р. — 2669), в Белзькій на 2.375 ланів 1569 р. малоземельних 2.837, разом на 5200 ланів 4938 малоземельних уже в 1569 р.¹⁾

Докладніші пояснення поборових реєстрів сих земель дають деякі цікаві вказівки на сю еволюцію. З загального числа 4938 малоземельних 1569 року тільки 2.222 мали рілю, решта се загородники „без рілі“ і коморники,— два означення, що означають теж саме властиво. В 1578 р. на загальне число малоземельних 5383 було загородників з рілею тільки 1.651, отже ся категорія зменшала ся, а натомість зростало число „загородників без рілі“ й „коморників“. Одначе в поодиноких повітах ми стрічаємо часом значний зріст в категорії загородників з землею (нпр. в Красноставському число їх зростає з 224 на 505, Грабовецьким з 176 на 246). Може се залежати почасти від інших способів відріжнювання сих категорій у одних і других ревізорів, але скорше мабуть тут маємо реальні ріжницї: те саме, що бачили ми вище, коли з „тяглих“ селян, забераючи їм землю, робили малоземельних загородників. А загородницькі господарства або самі собою дробили ся, або також з господарських мотивів перетворювали ся дідичами та державцями умисно через забиране рілі в „загородників без рілі“ або „коморників“ — людей, що як не займали ся ремеслом, то заробляли при господарстві (на загальне число 2641 коморників 1578 р. тут тільки 248 мали якусь худобу).

Заразом, ще в більшій мірі сума підданської праці збільшала ся і простим побільшенням робучих обовязків та притяганням до них тих категорій селян, які давнійше тих робучих обовязків не несли. Се побачимо далі.

(Далі буде).

¹⁾ Махімум обезземелення дає Городельський і Грабовецький повіт; в Городельському на 185 ланів в 1569 р. було 328, а в 1578 р. — 483 загородників і коморників; в Грабовецьким на 280 ланів було в 1578 р. загородників і коморників 703.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

СТУДІЇ З ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ *).

Панщина.

Поруч із безземеленням селян для розширення панських фільварків, з дробленням селянських господарств для збільшення сумми безплатної селянської праці та множення верстви мало-земельних і безземельних селян — пролетаріїв, зведених до ролі безплатних або низько-платних паробків для потреб фільваркового господарства, майже — до ролі фільваркової челяди, — розвій рільного господарства на вивіз і усильної продукції збіжжя на заграничні торги виявився також в незвичайнім зрості селянських робучих обов'язків на пана, панщинної праці. Ті всі попередні способи вели до збільшення суми селянської панщини посередню; але разом збільшення всяких робучих обов'язків і спеціально — тижневої панщини експлуатовало селянина і безпосередню і для збільшення робучої видатності підданства цілу масу селянства все більше зближало до становища панського робучого інвентаря. Затирали ся давніші різниці між ріжними категоріями селянської людности, ломили ся давні привилеї, осадчі устави, що мали служити підставою для нормування відносин селянина до дідича — контрактом його з свобідними осадниками, що осідали на його землі. Всю селянську масу зводили до одного спільного знаменника — як найвищої панщини, можливо одностайної, щоб і низші норми панщини не служили спокусою селянам для втікачок та не дражнили, по можности, селянського протесту против обтяжання панщиною. Процес сей, що розпочався під впливом нових соціально-політичних і економічних обставин уже давнійше, незвичайно скорим темпом розвивається в наших землях власне в 2-ій половині XVI в., ще більше в останній четвертині XVI і першій половині XVII в. — в міру зросту попиту на збіжжя і розвою фільваркового господарства.

Як у иньших середньовічних суспільностях, і в українських землях еволюція селянства в XIII — XVI вв. проявила ся в тім,

*) Див. кн. V, VI, VII і VIII—IX.

що виразно відграничені давніше верстви людности: несвобідні або півсвобідні (економічно залежні) і свободні та економічно-самостійні селяне суспільно-економічним процесом були зведені до спільного знаменника, до середньої позиції, що була ліпшою в порівнянні з становищем несвобідних, але для давніших свободних і економічно-самостійних селян була страшеним упадком. Процес сей розвинув ся ранійше в Польщі, ніж на Україні, і скорше розвивав ся в українських землях, що війшли в склад Польської держави (західній Україні), ніж у тих, що належали до в. кн. Литовського. В землях коронних уже в XIV в. майже не було невільництва, але за те зникло й давніше селянство свободне, незакріпощене (з виїмком сїл організованих на праві німецьким і волоським, де відносили селян до власника землі нормовані були докладно осадчими листами). В українських землях в. кн. Литовського невільництво дожило місцями (хоч в незначних розмірах переважно) до XVI віка. Але за те поруч селян тяглих, закріпощених, що своїм становищем близько пригадували несвобідних осаджених за двором на невеличких частках ґрунту з обв'язком роботи, і стояли з сим родом невільництва в типологічнім зв'язку (походило від нього як тип), — були й значні маси селян свободних. Вони були обтяжені ріжними данинами, більшими або меншими (часом дуже сильно), але незнайомі майже зовсім, або таки й зовсім з панщиною і не закріпощені ще зовсім, або майже свободні.

Та хоч не однаковими дорогами, але під впливами аналогічних суспільно-економічних обставин і під натиском одного й тогож польського права, що впливало й на законодавство й практику в. кн. Литовського, — еволюція селянства і в українських землях Польщі, і в в. кн. Литовським ішла в однім напрямі¹⁾. Під 1560-і рр. становище селянства і тут і там зійшло ся досить близько, а формальне прилучення решти українських земель (не рахуючи Сіверщини) до Польщі зрівняло його обставини ще більше²⁾. Отже в тім часі, коли розвій фільваркового господарства викликав особливо гостру потребу в селянській праці, пань-

¹⁾ Ширше і докладнійше про се див. в. т. V гл. 3 Історії України-Руси.

²⁾ Формально обов'язував на Волині, в Київщині й Брацлавщині Литовській статут, але на практиці він стратив скоро своє значінне перед правом польським.

ска (домініальна) власть над підданим, дійшовши своєї повноти й безграничності супроти селянина, зломивши всякі привілеї й обмеження домініальної влади¹⁾, могла на всім майже просторі українських земель до волі своєї підносити панщинні селянські обовязки, на скільки сього вимагало фільваркова господарка і на скільки не ставали на перешкоді обставини колонізаційні.

В XV віці і на початках XVI панщинні обовязки різнилися дуже сильно навіть в західній Україні. Осадчі привілеї громад оселих на праві німецьким ще були в силі, а вони головну вагу клали на грошеві чинші з селян і панщину допускали звичайно невелику, кілька або кільканадцять днів на рік; так само осадчі привілеї громад волоського права, що принципіально не знали панщини, хиба якісь спеціальні роботи (як довіз дерева до замку). В селах звичайних селянські обовязки не були нормовані осадчими привілеями, і панщинні обовязки підпадали значнішим змінам в залежності від того, чи сиділи вони в сусідстві якихось дворів з більшим господарством, де була потреба в селянській роботі, чи ні. В тих самих сторонах в другій пол. XV віка в одних селах робили вже що тижня день і більше, а в інших — по кілька день до року.

Така нерівномірність мусіла викликати невдоволення серед селян, і вже в XV в. шляхта починає заходжувати ся коло того, щоб завести більш однастайні норми панщини, разом — аби зломити ті обмеження, які робили осадчі грамоти привілеїюваних громад. В наших землях се змагання прокидаєть ся на самперед на Побужу — в Холмщині й на Підляшю, сильно сколонізованих дрібною мазовецькою шляхтою і підбитих впливами польського права. Йдучи за прикладом сусіднього Мазовша, шляхта холмська і підляшська вже в XV в. преводить постанови, щокаждий селянин окрім чиншу даней і різних спеціальних робіт (дуже значних теж) має робити з лану оден день на тиждень регулярної панщини. Се була важна постанова, не тільки тим, що підтягнувши до мінімум-а всі маєтності, вона давала лекшу спромогу охочим підносити панщину далі понад отсей мінімум, а також і тому, що проголошувала важний принцип — що таке нормованне може ломити всякі старі практики, умови з селянами привілеї селянські, отже одкривала широку дорогу дальшим змінам на сій дорозі.

¹⁾ Про сей процес. див. в т. V с. 148 і далі.

Прошло одначе від сих місцевих постанов багато часу, поки заінтересованій шляхті удало ся такі постанови перевести на загальнім соймі держави й зробити їх таким чином обовязковими для всіх земель і для всіх категорій маєностей — королівських, духовних. Се зроблено було на соймах 1519—20 рр. Одноденну панщину з лану прийнято за норму, властиво за мінімум обовязковий для всеї Польської державі; виїмок з того зроблено тільки для сіл, де панщина спеціальною писаною умовою замінена була давнійше на грошевий чинш. Зарозом постановлено, що ся ухвала не дотикає тих сіл, де вже заведена панщина вища над одноденну, то значить — що ухвала ся уставляє тільки мінімум, але не боронить підвиснати панщину більше.

Рух фільваркового господарства першої половини XVI в. дав себе знати в піднесенню мінімум-а 1519 — 20 р. до двох днів з лану. З 1570-х рр. мині вдало ся знайти документи, де правительство польське, нормуючи панщину в галицьких королівщинах, покликаєть ся на „коронний статут,“ що наказує робити селянам два дні з лану на тиждень¹⁾. Такого закону ми одначе не знаємо. Шляхта в дійсности залишила законодатну дорогу і вважала за ліпше іти дорогою практики, приватної й правительственной, підганяючи панщину вгору й своїм впливом приводячи до того, що правительство приймало сю практику й потверджувало своїм впливом. Що правда, правительство, бувши хозіяном великих королівщин, само було раде дивити ся очима дідича-господаря й пильнувало підвиснати обовязки своїх селян, хоч користи з того мав в дійсности зовсім не королівський скарб, а шляхтичі державці тих королівщин.

Тим часом як за п'ятдесят літ від постанови 1519—20 рр. загально признана норма збільшила ся на оден ден день на тиждень з лану, на ділі в другій половині XVI в., під впливом попиту на збіже й розріст фільваркового господарства, панщина зростає далеко сильнійше й ломить останні заборола, які ще стояли. Правда, ми не маємо вже таких загальних показчиків в виді загально-державних законів, які-б нормували панщину для цілої держави, але певної одностойности не давали й попередні нормування, бо вони давали властиво мінімум, а не обовязкову норму. Переглядаючи документальний матеріал для галицьких коро-

¹⁾ Див. т. V с. 185.

лівщин, де селяне пробували користати з свого права — доходити правди в королівським суді на неправні розпоряження своїх державців, можемо виробити собі про сей процес досить докладне понятє.

Найважнішим явищем було те, що на практиці панщина починає дуже часто переносити ся з лану на господарство — як я вже про се мав нагоду згадувати. В XV віці нормальним господарством селянина був лан, в XVI — тільки пів лану, а місцями сиділи селяне й на четвертках і менше. Законна норма знала панщину з лану: мали робити день з лану, потім два дні з лану. Значить коли селянин сидів на півлану, він мав робити півдня (себто що другий тиждень оден день), потім день з лану. Але в дійсности панщину переносили на господарство, по аналогії з деякими датками або спеціальними роботами, що мали відбувати ся не з лану, а „від хліба“, з господарства. Се, розумієть ся, відразу збільшало панщинний обовязок у двое, у троє. Двохденна панщина ще признавала ся нормою, але її відбували вже не з лану, а з півланового господарства — значить з лану йшло вже не два дні, а чотири. Про се виразні звістки ми стрічаємо вже під час люстрації королівщини 1564 р., коли правительство признавало за норму двухденну панщину з лану, і королівські ревізори не протестували, приймали таку підміну панщиної одиниці, а правительство далі й само починає брати за одиницю панщинних обовязків господарство, а не лан¹⁾.

Де був сильніший попит на селянську роботу до фільварку, там на двухденній панщині не скінчилось. В деяких місцях уже в 1580-х рр. стрічаємо панщину по три дні на тиждень, знов таки, очевидно, з господарства (отже з лану шість днів і вище), і при кінці XVI в. та на початку XVII така трохденна панщина з господарства стає майже нормою в місцевостях з сильніше розвиненим панським господарством. Але стрічають ся ще тяжші форми панщини. Така напр. панщина щоденна. Уже в 1544 р. селяне з камінецької королівщини (коло Львова) скаржують ся королеви, що їх змушують до щоденної роботи; такі ж акти маємо в тім часі з Сяніччини; пізнійше стрічають ся вони все частійше. Правда, в теорії селяне при тім мали робити не цілий день, а тільки півдня. Так поясняють державці: „селяне роблять кожного дня від полудня“, „роблять півдня або ще й менше,“ так що се мало

¹⁾ Документальний матеріал в т. V с. 187.

відповідати трохденній панщині. Ми стрічаємо й такі альтернативи: „селяне роблять кожного дня пів дня, або цілих три дні на тиждень“. Але щоденна панщина була далеко тяжша й прикрійша для селян: маса часу тратилося на ходження до панського фільварку, часом дуже далеко; широке поле відкривалося для всяких надужитъ, до збільшування роботи, до всяких причіпок і надокучань; селянин не розпоряджав своїм часом, ставав фактично панським, фільварковим паробком. Тому правительство звичайно, коли селяне заносили скарги, заміняло таку панщину на цілоденну; тільки, розуміється, як побачимо ще, сі його розпорядження звичайно не сповнялися, як і всякі інші, видавні в інтересах селян.

Далі, незалежно від збільшення числа панщинних днів, жадали ще додаткових робітників з господарства. Уже в постановах холмської шляхти 1477 р. для жнив жадають „два серпи з лану“. Селяне з мостиської королівщини скаржаться, що крім тої роботи, яку відбувають селяне, притягають до різних робіт ще й їх жінок, і т. п. Окрім регулярної, тижневої панщини практикувалися спеціальні роботи, часом дуже великі, що забирали масу часу. Так в однім селі в Сянїччині селяне нарікають, що крім тяжкої панщини мусять неустанно возити дерево до панського бровару. В інших, в Переминщині селяне скаржаться, що часом по шість днів на тиждень мусять робити коло дерева. Звичайно крім панщини селяне мусяли ходити „на толоку“ під час жнив, кошення, оранки, „на гвалт“ до панських ставів, посилати підводи в далекі дороги, і т. п.

Часто за несповнення якоїсь роботи, чи опізнення незмірно збільшувало роботу за кару. Так напр. в інвентарі сянїцької королівщини з 1558 р. читаємо таке пояснення: „панщинні дні рахують ся від сходу до заходу сонця, а коли не стануть до роботи з сьвітом — мають робити тиждень що дня“. Часом на селян розкладавано ту роботу, яка лишала через те, що їх односельці повтікали від тяжких обовязків (була то проба змусити селян, аби в своїх інтересах пильнували своїх односельців, та не давали їм тїкати), і т. п.

Збільшення панщини часом робилося в формі якоїсь заміни, конверсії, і тоді не викликало таких різких нарікань з боку селян, хоч кінець кінцем дуже нарушало їх інтереси. Напр. в Теревовельщині староста Претвич в середині XVI в., збільшаючи

число фільварків, в кількох селах зменьшив селянам чинш на 12 до 18 гр., але за те окрім давніх робіт (вісім днів до року) обложив їх дводенною панщиною на тиждень „від сходу до заходу сонця“. Розуміть ся, се збільшення значило кілька раз більше, ніж те зменьшення чиншу на 12 чи 18 гр.: самі селяне, щоб відкупити ся від такої двохденної панщини, мусіли платити по 60 гр. Але все таки бодай якась тїнь заміни була. В иньших випадках панщину збільшали в заміну якихось спеціальних робіт (теж розуміть ся не на зменьшення, а на збільшення загальної суми праці) або за позволення користати з якихось вигод — лісів, пасовиск, що найчастійше були пред тим в безспорнім уживанню селян, і заборона їх уживання видавала ся власне як притока до заведення нових обовязків), і т. под. Напр. в с. Карачинові королівські ревізори в 1570 р. складають з селян старий обовязок стерегти королівські ліси (тоді вже й стерегти не було чого), звільняють від медової дани і чиншу (в сумі се дає теж небагато), а заводять двохденну панщину (перед тим панщини не було тут). Та мабуть ще частійше збільшення робіт і панщини робило ся без усяких форм заміни, як проста „новина“, що найбільше — оправдувана тим, що мовляв по иньших селах роблять більше, або що селянської роботи не вистачає на потреби фільваркового господарства.

Наведу кілька прикладів таких дрібних, льокальних переворотів — справжніх економічних революцій, невеликих розмірами, але що до своїх впливів на селянське жите — незвичайно гострих. Вони послужать нам ілюстрацією того, як нові напрями панського господарства ломили старі, утерті форми селянського жита.

В Перемищині, в околиці Медики була група сіл, що здавель давна, мобуть іще з староруських часів несли конюшу службу при королівських (давнійше — княжих) стадах: косили сіно для них, стерегли стада, виїзжали лопат. В середині XVI в. перемиські старости, завваживши дуже легкі, як на ті часи, обовязки тих конюших сіл, постановили перевести їх на панщину. Зпочатку намовляли їх, аби згодили ся добровільно робити на фільварку кілька днів до року, але селяне не згоджувались, покликуючись на стару практику. Тоді староста попросив короля вислати комісарів і ті казали поміряти ґрунти та обложили селян дводенною панщиною з лану, а король потвердив се рішення їх. В останній біді конюхи хопили ся випробуваного нераз способу:

вони сфальшували собі грамоту кн. Льва, яка признавала за ними обовязки тільки воєнної служби. Завдяки тому, що королівська канцелярія в дипломатиці взагалі, а руській спеціально не була сильна, се часто помагало, й дало можливість деяким колючим селам викрутити ся від панщини. Інші мусіли змінити свої легкі служебні обовязки на тяжку панщину¹⁾.

Село Добряни в Львівській королівщині довго сиділо за старим привилеем в німецького права (1439), що обовязув тутешніх селян давати з лану 24 грошей чиншу, півколади вівса й робити на рік вісім день. В 1530-х рр. старости задумали підвишити ці обовязки, головно панщину, бо через малу панщину добрянських селян до фільварку, заложенного тоді в Добрянах (окрім давнішого фільварку, що був у Щирці), приходило ся тягнути селян з иньших сіл добрянські. Але селяне поскаржили ся королеви, і той признав, що селяне мусять зістати ся при обовязках, виписаних в осадчій привилею (правительство не мало взагалі якоїсь одностайної політики в сій справі: раз тримало ся привилеїв, другим, разом уважало, що обовязки мусять держати ся сучасної норми, а не букви привилеїв). Староста взяв ся з иньшого боку: він помітив, що добрянські селяне мають далеко більше ґрунтів, ніж скільки за ними числить ся при відбуванню чиншів, даней і робіт, бо селяне розширили з часом давніші ґрунти, обробляючи різні неужитки, корчуючи ліси і т. п. Він спровадив собі королівських комисарів, і ті не тільки, що вимірили замість давніх 14 ланів цілих 36, але й постановили, против королівського рішення, що селяне мають робити з лану два дні на тиждень. Але селяне того не послушали, нової панщини робити не хотіли й усякі дані давали з давніх 14 ланів. Адміністрація не хотіла доводити до конфлікту й не силувала їх. Щоб забезпечити робітника фільваркови, староста присадив на різних кавалках ґрунтів кільканадцять малоземельних господарств з обовязком двохденної панщини; в 1565 р. було їх 17 на 4½ ланах, потім, в 1570 р. їх не бачимо — може селяне своїм бойкотом викурили їх. Самі одначе королівські ревизори признали таке становище за ненормальне й дорікали старості, що він не потягає селян старої осадки до вищої панщини; вони знов наказали селянам робити два дні на тиждень, а староста поспішив ся заявити, що

¹⁾ Сей епізод ширше виложений в моїй статі: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XLV).

він при такій підвищці панщини потрафить заложити ще оден фільварок, і дійсно заложив третій фільварок в сусіднім селі Красові. Селяне, правда й сим разом спротивили ся, але нема сумніву, що кінець кінцем мусіли вони піддатись.

С. Гочів в Сяніччині до самої люстрації 1565 р. задержав свої давні обовязки (село сиділо на німецькім праві): селяне робили тільки девять день на рік і висилали певне число підвод. В 1570-х рр. старостинські урядники почали ламати сї старі порядки; селяне скаржили ся, що їх примушують робити що дня панщину: раз на фільварку старостинськім, другий раз на фільварку війтівськім, окрім того беруть з них різні неоправдані дані й кари. Король взяв селян в оборону що до сих поборів; заразом признав, що вони мають робити не більше двох днів з лану і то тільки на замковім фільварку. Хоч се рішення що до панщини мало характер оборони селян перед надужиттями державців, але воно супроти давніх привілецій і практика села само було такою різкою новиною, що селяне спротивились і не хотіли робити тої панщини, пробуючи відстояти стару практику. Та против сполученого натиску державців і королівської власти се була річ безнадійна.

Я умисно вибрав приклади, де ті „новини“ викликали більш або менш різку опозицію селян і вмішання королівської власти. Тим часом як піддані панські в Польщі вже з кінцем XV в. формально стратили всяке право скаржити ся на своїх панів і їх надужиття, а державна власть — мішати ся в відносини селян з своїми панами, селянам королівщин лишало ся се право, і в західно-українських королівщинах селяне пробували користати з сього права. З розростом панських новин, з збільшеннем панщини, почавши з Жигимонта-Августа поява кожного нового короля на польскім престолі служила гаслом до скарг селян на вимисли державців, і сї скарги стають особливо часті з кінцем XVI і в перших початках XVII в. Правительство, як ми бачили, не мало в тім твердих принципів і виступаючи против різких нарушень практики, загалом беручи йшло в хвості того панського походу до збільшення селянських і обовязків підганяло селян, коли тї хотіли зістати ся при обовязках, які здавали ся як на свій час занадто вже легкими правительству. Дарма що вони були освячені давністю й документами.

Але й там, де правительство уступало ся за селянами, його

рішення і накази державцям, навіть в західній Україні, ліпше організованій, дуже часто не сповнялись державцями. Селянам приходило ся поновляти свої скарги, правительству вдруге і втретє видавати свої накази. Екзекутивної влади в тодішній Польщі майже не було, вона лежала в руках таких же старост — державців, і ми стрічаємо з боку державців і їх урядників навіть цинічно-глумливе зневажанне королівських листів. В лежайським старостві, коли селяне дістали від короля охоронні, так звані „зелізни“ листи против ріжних утисків урядників, сі урядники збиткують ся над селянами ще гірше: оден з них каже бити депутатів, що ходили до короля, і глузує: як би сьте не тільки зелізни листи, а зелізного короля сюди принесли, то вам нічого не поможе, бо я тут король і пан.“ Другий каже селянам принесені мандати королівські посолити й звісти. Иньший державець, коли возний (судовий пристав) доручив йому королівський мандат при селянах, — взяв і „кілька разів потер ним понизше спини“, як описує се потім в своїм справозданню возний.

Кінець кінцем ся безсильність королівської влади супроти державців — не кажучи за дідичів, не полишала ся без впливу й на селян. З початків XVII в. не рідкість стрінути й з боку селян зневжливі відзиви про королівські накази, коли вони були їм не на руку. Тим часом як одні громади далі штурмують королівську канцелярію своїми скаргами, депутаціями і т. и., в иньших селяне беруть ся супроти своїх панів на иньші способи: бойкотують, відмовляють послуху, зброять ся й страшать оружною силою. Прокидають ся й дрібні бунти — вістуні великих народніх розрухів в часах Хмельниччини.

Я представив сей соціально-економічний процес на підставі матеріалу з Західньої України, де він проявляв ся сильнійше, з більшим напруженнем. В дещо відмінних формах, але в тім же напрямі розвивав ся він і на Поділю, Волини та на Полісся — скрізь, де кольтнізація, а з нею і суспільно-економічні відносини були твердші. З деяким спізненнем против більш західніх земель і тут іде нормованне панщини, підтяганне її до певних норм — мінімум-ів, і неустанне накручуванне її до гори. В білоруських землях — Полоцькій, потім Витебській 1520—30-х рр. шляхта постановляє певні норми для своїх вимог від селян (між иньшим дводенна панщина для похожих людей — або четвертина урожаю й ріжні натуральні датки). В 1557 р.

правительство в. кн. Литовського видає одностайну устату для всіх державних земель, що відповідали королівщинам польських провінцій. Устава ся наказувала державцям можливо розширяти фільваркове господарство, призначаючи хліборобські продукти на заграничний вивіз; заводило помір селянських ґрунтів, при чім ліпші ґрунти мали відбирати ся на фільварки, а з селянських ґрунтів, зведених до певної одностайности, заводило ся одностайне оподаткованне й двоходенна панщина з ріжними спеціальними роботами; на дрібних кавалках ґрунтів мали осаджувати ся мало-земельні „огородники“, що мали робити оден день на тиждень, з деякими спеціальними роботами. Ся устава, що одним махом ломила, в інтересах фільваркового господарства, всі селянські права, всякі давністю освячені їх практики й земельне володінне, з українських земель захопила Берестейщину, Підляше, князівство Кобринське й Пинське, староство Кремінецьке. В ліпше засиджених частях Волини в приватних маєтностях троходенна панщина стає звичайною нормою для середнього господарства, — на півволочі ґрунту (волока — 30 моргів, півтора лану) уже під кінець XVI в. Але стрічають ся й ще вищі обовязки. Напр. в маєтності Ружинській в Володимирському повіті вже на поч. XVII в. (1606) роблять з півлану чотири дні на тиждень, а при роботі пішій (без худоби) — пять, і то мусять „рано виходити“; окрім того мають пять толок на рік і підводи. Надужитя орендарів заходили далеко дальше. Напр. в однім документі (1630, з Луцького пов.) пан скаржить ся, що орендар обтяжає його селян понад умови контракту, селян волочних і півволочних цілий рік мало не що день примушує до роботи на фільварку, „а робечи ними (цікавий стиль — ніби справді про худобу) увесь тиждень потом въ суботу противо недели до торговь околичних на подводу вигонять кажець“. Иньший пан скоржить ся на орендаря, що він не тільки каже робити селянам що дня, але змушує робити в неділі, сьвята, навіть на сам великодень, і т. и.

В останній чверти XVI і в першій XVII в. хліборобство на вивіз, фільваркове господарство в ширших розмірах, зі своїми приналежностями, опановує цілу Волинь і починає забирати також сусідні части Київщини. Не тільки в північно-західній часті Волини, близшій до Буга, а і в східній та полудневій ми стрічаємо ся з експортом збіжа. Так н. пр. в 1596 р. в однім процесі фігурує служебник кн. Острозького, що веде „до Буга“ підводи

з збіжем з Полонських маєностей—з київського пограниччя. Обов'язок селян ходити з підводами „до Буга“ стає звичайним явищем на Волині з кінцем XVI в. і звідти розширюється й далі: в аренднім контракті Бердичівської маєности, в Житомирськ. пов. 1611 р. селяне також обов'язують ся піти підволою з кожної півволоки раз на рік „до Буга або до Львова“. Волинські господарі та арендарі, навіть не великі, висилають транспорти збіжа: „комаги зі збіжем до Литви, а на шкутах до Прус і Гданська“. На скільки сї безпосередні транспорти були тут річею росповсюдженою та жизненною, показують н. пр. ухвали волинських соймаків, що домагають ся, аби громада м. Гданська не присвоювала собі права суда над шафарями й службою їх сплавів — панськими, волинськими підданими. Крім того розвій горілчаного промислу (горілку також вивозили, навіть до Гданська) і годівля худоби на експорт давали попит на збіже, й фільваркове господарство на Волині в першій половині XVII в. доходить значних розмірів, несучи за собою й свої атрибути: зріст панщини, роздробленне ґрунтів і т. и.

Сьому подвійному процесови пролетаризації: безземеленню й обтяженню панщиною селянина людність часами пробувала противити ся, а ще частійше — коли не могла помирити ся з ним, кидала свої оселі й мандрувала туди, де меньше нагнітав панщинний прес, де слабше або й зовсім не розвинене було фільваркове господарство. Лава осадників рухається на Подніпрове й Побоже а за нею — як ловецькі племена за звірем, що мандрує з старих осад, сунули ватаги панів, рухало ся панське господарство з фільварком і панщиною. Тільки утікачі-селяне ставили ширші кроки, ніж та важка артилерія великого панського господарства, й покоління минали, перше ніж „на нових землях“ виростав панський фільварок і в свої крипи брав селянина. Особливо в східно-полудневій Україні місцеві кольтонізаційні обставини ставили сильні перешкоди розвоєви фільварчаного господарства, хоч воно лежало в пляні кожної шляхетської займанщини, а експорт лісових товарів, що в першій половині XVII в. вів ся, як ми бачили, на широкі розміри майже з цілої української території, приготував дороги, способи й пляни для експорту збіжа.

Часті татарські напади, що не давали панському фільваркови розгосподарити ся, слабкість самої панської верстви, маса свободних просторів в сусідстві, панські слободи, що переманювали се-

лянина одна від одної, обіцянки довгої волі від данин і панщини — все се змушувало тут панів до терпеливості, казало їм не спішити ся з якимись більшими вимогами від селян. Уже в східно-полудневім Поділю дають себе відчувати впливи сих обставин. Уже й тут села місяцями не можуть вийти з хронічного стану свободи: що трохи селяне осядуть і почне розводитись панське господарство, то Татари розполошуть осаду й треба на ново скликати осадників обіцянкою свободи. Дідичі ведуть фільваркове господарство в значній мірі наємною працею, та селянськими толоками півдобровільного характеру, а селяне, як каже люстрація 1565 р. про Хмельницьке староство на Побожу — нічого не дають з тої причини, що сидять при неприятельській границі, і дідичі мають їх просто за сусідів. Теж саме повторяеть ся в Браสลавщині, східно-полудневій Київщині, не кажучи про Задніпрове. Селяне не тільки не робили ніякої панщини, не давали ніяких чиншів, але й дуже підозрілим оком дивили ся на все, що натякало на заведенне панщинних порядків українського „старого світу“ — таких які були по ліпше засиджених західніх і північних українських околицях. При всякім таким натяку вони готові були кинути свої оселі і йти далі шукати нових слобід. Коли в 1590-х рр. Тишкевичі схотіли в своїй Слободищенській лятифундії (в Житомирським повіті) поміряти селянські ґрунти на волоки й списати селян в інвентар (се мало бути початком якогось „нормовання“ селянського життя й підданських обовязків), зібрані „на громаду“ селяне, чи як вони себе називали — „міщане“ Старого й Нового Слободища однодушно запротестували. „Вся громада крикнула: Боже того, борони, Боже того борони, або ми то мали вчинити — взяли свої ґрунти волоками, а свої сімі дали вписати в реєстр! То річ неможлива, щоб нас, людей свободних, наших дітей і наше майно мали списувати і заводити нас собі в неволю. Батьки наші мешкаючи тут постаріли ся, і того не тільки не бачили, а й гадки не мали, аби нас так штукаю переводили на волоки. Ми як люде вольні, зараз дамо нашому теперішньому панови по 20 грошей, вийдемо і підемо, куди схочемо, а тут сидіти не будемо, імен наших списувати не позволимо і будши людьми вільними, в неволі бути не хочемо.“ А коли пан пробував селян переконати, вони його не слухали, зачали бунтуватись, так що прийшлось відложити всяку гадку про помір ґрунтів і списанне інвентаря.

Як бачимо, обставини для розведення фільварковго господарства, панщинних обов'язків і взагалі інтензивної експлуатації підданської людности були в сій східно-полудневій часті України дуже неприхильні. Загалом беручи, хліборобство тут до самої Хмельнищини не вийшло за границі власного прожитку та того попиту, який давало йому варенне горілки й пива, та по часті, в деяких місцевостях — годівля худоби на вивіз. В цитованім вище контракті 1634 р. Каліновскі з своїх уманських маєтностей в уплату грошей обов'язують ся вислати поташ, мед, волів. Боплян, описуючи східню Україну 1630-х рр., в браку вивозу бачить головну причину слабого розвою хліборобства й навіть — лінности козаків (розуміти — взагалі місцевої людности). „Родючість ґрунту, пише він, дає збіже в такім боґацтві, що часто не знають, куди його подіти, тим більше, що не мають сплавних рік“. Одначе коли був можливий експорт попілу з Уманя й Лисянки, Гадяча й Миргорода, то й транспорт збіжа та иньших продуктів рільного господарства був, очевидно, тільки питанням часу: треба було тільки відповідно стверднути суспільно-економічним відносянам, настільки щоб можливою стала значна панщина — ся перша і одинока підстава панського рільного господарства. Але на значних просторах східньої України панство не встигло на стільки опанувати народне жите, й велика буря народня змела їх перше, ніж вони потрапили запрягти тутешню людність в ярмо панщини.

Криворівня, 8 (21). VIII.
